

Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen*

I. Armoede-grenzen

Arm en armoede zijn zo mondgemene uitdrukkingen, ook in de bronnen, dat een wetenschappelijke hantering ervan een nadere omschrijving vergt. Het lijkt ons hierbij aangewezen om uit te gaan van het begrip behoefteigheid, waardoor een tekort wordt aangegeven dat betrekking kan hebben op verschillende aspecten van de menselijke waardenschaal, en dat een andere inhoud krijgt volgens het sociaal milieu. Hiermee sluiten we een categorie uit die zowel door de tijdgenoten als door vele historici als armen worden beschouwd, nl. bepaalde groepen van geestelijken die vrijwillig een sobere levenswijze kozen¹. De spirituele compensaties sloten hier eigenlijk behoefteigheid uit.

Een subjectief-arbitrair moment valt moeilijk te vermijden bij het vaststellen van de drempel waarover het tekort optreedt. Sommige auteurs hebben een socio-vitaal minimum voorgesteld, of een welstandsgemiddelde, volgens het bestedingspatroon dat eigen is aan een bepaalde sociale laag. Houdt men er rekening mee dat de maatschappij van het Ancien Régime essentieel agrarisch was, en daardoor reeds onderhevig aan cyclische krisissen, maar dat in de Nederlanden vanaf de 14e eeuw de relatief te sterke verstedelijking die kwetsbaarheid nog bijzonder vergrootte, dan lijkt het biologisch minimum een verantwoord criterium. De tijdgenoten hanteerden andere normen die eveneens een evaluatie vergen.

1. Levensstandaard en vitaal minimum

De analyse van conjunctuur en koopkracht laat toe, beter dan enige specifiek uit armenzorg voortgesproten bron, of een fiscaal of literair document, waarin het standpunt van de meer gegoede tijdgenoot wordt weergegeven, het begrip armoede te vatten als een bij uitstek relatief en veranderlijk gegeven. *Relatief* omdat het bewustzijn van armoede bepaald wordt door het patroon van behoeften en waarden dat binnen een gegeven maatschappij geldt. *Veranderlijk* omdat allerlei variabele factoren, die we verder zullen analyseren, voortdurend inwerken op de levensstandaard van populaties.

Het uitgangspunt is de minimale voedselbehoefte van de mens, bevredigd op de

* De auteurs hebben aan het onderwerp van deze studie een gezamenlijk werkcollege gewijd aan de Rijksuniversiteit te Gent tijdens het academiejaar 1974-75. Eén van hen (W.P.B.) hield hierover ook een referaat op het 30e Vlaams Filologencongres op 2 april 1975 te Gent. Aan de vrienden, collega's en studenten die door hun bijdrage tot de discussies de problematiek scherper hebben gesteld, willen zij gaarne hun hartelijke dank betuigen.

¹ M. Mollat, 'Les problèmes de la pauvreté', in: *Etudes sur l'histoire de la pauvreté (moyen-âge-XVIIe siècle)*, dir. M. Mollat, dl. 1 (Paris, 1974) 12-13.

goedkoopst mogelijke wijze. Voedingsdeskundigen hebben reeds enige tijd geleden uitgemaakt dat een volwassene dagelijks 2.000 tot 3.500 calorieën nodig heeft, in functie van de arbeid die hij verricht en van zijn leeftijd. Een kind van jonger dan 15 jaar stelt het met gemiddeld 2.000 calorieën. Voor een gezin bestaande uit de ouders en twee kinderen mag de calorieënbehoefte globaal op 10.000 berekend worden². In de Nederlanden leverden vóór de 18e eeuw vooral brood, maar ook peulvruchten het goedkoopst deze calorieën op³. Nog meer dan het volume, is de variatie van de voeding essentieel. Geen enkel produkt levert voldoende energie én de volledige waaier van vereiste eiwitten, vetstoffen, mineralen en vitamines. Daarom mag de berekening van een armoede-grens niet gebeuren op basis van de bevrediging van de calorieënbehoefte door uitsluitend brood⁴ omdat dan, vooral bij kinderen, op lange termijn gebrek aan onmisbare voedingsstoffen optreedt, en dus aantasting van de gezondheid. Dit verschijnsel moet ongetwijfeld beschouwd worden als een vorm van behoeftigheid.

Behalve voeding, omvatten de minimale levensbehoeften ook kleding en huisvesting, twee posten die komprimabel zijn ten gunste van de eerste, maar niet zonder een behoefte-grens te overschrijden. Een theoretisch interessante richting voor onderzoeken zou erin bestaan prosopografisch voor bepaalde beroepskategorieën types van vermogens en inboedels samen te stellen op grond van erfenisangiften. Dan zou de som van de levenservaringen materieel vatbaar worden.

Het valt echter te vrezen dat zelfs in de best gedokumenteerde gevallen de methodologische moeilijkheden onafzienbaar zouden zijn (onzekerheid van identifikaties, ontbreken van aanduidingen over de rang in een ambacht). Door de typische (statistisch meest voorkomende) bestedingspatronen per sociale categorie als norm te stellen, laten we de subjektieve appreciatie tot haar recht komen die niet uit het begrip behoeftigheid weg te denken valt.

In de type-arbeidersbudgetten van het Ancien Régime stellen de meest gekwalificeerde auteurs, op grond van uiteenliggende gegevens, de voeding op 70 tot 80%, de huishuur op 5 tot 15%, licht en verwarming, en kleding elk op 5 tot 10%. Bij de voeding gaan zowat 15% naar dierlijke produkten, ca. 11% naar plantaardige en 44% naar brood⁵. Aanvaardt men dit bestedingspatroon als representatief voor het niveau metselaarsknecht die een echtgenote en twee nog niet werkende kinderen onderhoudt - een gezinssamenstelling die door de meeste auteurs als type werd genomen -, dan kan men stellen dat bij overschrijding van de prijs van de gebruikelijke hoeveelheid brood van 44% van het budget, er behoeftigheid optreedt. Die hoeveelheid kan op ongeveer 2,5 kg per dag worden bepaald⁶ hetzij 6250 van de benodigde 10.000 calorieën. We beschou-

² R Masseyeff, *La fam*, Parijs 1956, F Levy, *L'alimentation* (Parijs 1962) p 61, J Fourastie, *Machinisme et bien-être* (Parijs 1951) p 32 vlg. C M De La Ronciere, 'Pauvres et pauvrete a Florence au XVe siecle' in *Etudes sur l'histoire de la pauvrete*, dl 2, 674-676, C Catfield, *Food composition tables for international use*, F A O U N , 1949

³ J Craeybeckx, 'Brood en levensstandaard', in *Bydragen tot de pryzengeschiedenis*, III (1958), 134-139

⁴ R Gascon, 'Economie et pauvrete aux XVIe et XVIIe siecles Lyon, ville exemplaire et prophetique', in *Etudes sur l'histoire de la pauvrete*, dl 2, 748-751 bepaalt de bestedingsgrens van brood van het dagelijks beschikbare inkomen van een vierkoppig gezin op 70% en laat daarmee de drempel van armoede samenvallen. Deze verhouding minimaliseert echter andere voedingsmiddelen en uitgaven

⁵ E Scholliers, *De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen* (Antwerpen 1960), p 167, F Braudel, *Civilisation materielle et capitalisme* (Parijs 1967) pp 99, W Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa* (Hamburg-Berlijn 1974) pp 395-396 aan hem zijn de precieze cijfers ontleend, hoewel het budget een vijfkoppige metselaarsfamilie te Berlijn in 1800 betreft

⁶ Gascon, a a , 751

wen die verhouding tussen brood en andere voedingsmiddelen echter als vrij gunstig en wellicht specifiek voor de hogere arbeiderskategorieën (gekwalificeerden, meesters en gezellen) Ongetwijfeld bestond het voedselpakket voor de lagere socio-professionele categorieën in nog grotere mate uit brood Voor het vierkoppig gezin dat we als type kozen, durven we een verbruik van 3,2 kg per dag vooropstellen, waarbij 20% van de kalorieën werden geleverd door andere produkten

Behalve voor de verschillen in bestedingspatroon die worden uitgelokt door uiteenlopende niveau's van inkomsten, dient men oog te hebben voor de veranderlijkheid in de tijd die de stratifikatie van de budgetten kan doorkruisen Konjunktuurcycli in de agrarische produktie, wijzigingen in de omvang van de looninkomsten en koopkracht van de lonen, die grotendeels uit de eerste twee factoren afgeleid wordt, bepalen in hoofdzaak de fluktuaties van de levensstandaard Het loonvolume wordt in hoge mate beïnvloed door de verhouding tussen vraag en aanbod van arbeidskrachten Enerzijds ondergaat het loonpeil de weerslag hiervan, anderzijds vindt zij door de graad van tewerkstelling haar uitdrukking in het globale inkomen van een populatie De koopkracht hangt ook af van de monetaire situatie Meer bepaald staat het vast dat door de versnelde muntontwaarding tijdens de perioden van grofweg 1350-90, 1410-30, 1475-90, en 1520 en volgende jaren de koopkracht sterk heeft geleden onder de te trage, onvoldoende en selectieve loonaanpassingen⁷

Deze elementaire factoren van het economisch leven bepalen de fluktuaties van de levensstandaard, en dus van het aantal behoeftigen in de zeer kwetsbare agrarische samenleving van het Ancien Regime Deze benadering legt minder de nadruk op de traditionele, door de kerkelijke leerstellingen gekonsakreerde omschrijving van armoede tot de weduwen, wezen, ouderlingen, invaliden, zieken, welke categorieën ook nog in de vroege moderne tijd tot de bij uitstek ondersteunde groepen behoren Veeleer belicht onze methode de numeriek veel belangrijker groep van hieden die op de rand van het bestaansminimum leven door sociale deklassering, uitstoting uit wegwijnende sectoren van het produktieproces of door het effect van opeenvolgende levensmiddelenkrisen Gemeenschappelijk aan deze categorieën zijn het ontbreken van reserves aan bestaansmiddelen, en de beperkte toepassingsmogelijkheid van de eigen arbeidskracht De omschrijving van deze groep '*pauperisables*' is per definitie mobiel, nl bepaald door de economische conjunctuur in een goed afgebakende, niet te uitgestrekte geografische kontekst (bv een stad met haar ommeland en/of kommercieel hinterland)

De bronnen welke deze methode vergt zijn voldoende bekend gemaakt en kritisch afgewogen in de conjunctuurstudie Reeksen van prijzen en lonen vertonen hun specifieke interpretatiemoeilijkheden⁸ die thans, vooral voor de zuidelijke Nederlanden, worden ondervangen door de publikatie van talrijke en diverse reeksen Op grond van de combinatie van naar tijd, plaats en aard homogene en representatieve reeksen van prijzen en lonen is het voor vele steden goed mogelijk de koopkracht van allerlei lonen in natura uit te drukken⁹ Om heuristische redenen betreft het overgrote deel van de

⁷ Nog steeds exemplarisch is op dit gebied de studie van H. Van Werveke De economische en sociale gevolgen van de muntpolitiek der graven van Vlaanderen (1337-1433) in zijn *Miscellanea Mediaevalia* (Gent 1968) 243-254

⁸ We verwijzen ter orientatie alleen naar H. Van der Wee Problemes de statistique historique in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* XLVI (1968) 490-512 en in dit verband Dez. Les archives hospitalières et l'étude de la pauvreté aux Pays Bas du XVe au XVIIIe siècle in *Revue du Nord* 48 (1966) 5-16

⁹ Een ruim opgevat staal van deze methode werd recent nog geleverd door E. Scholliers Le pouvoir d'achat dans les Pays Bas au XVIe siècle in *Album Charles Verlinden* (Gent 1975) 305-330

beschikbare loonreeksen echter de bouwsector, die niet zonder meer als representatief kan worden beschouwd voor een ganse stedelijke economie.

Een nog veel ernstiger moeilijkheid schuilt in de totale onzekerheid waarin de onderzoeker verkeert inzake de graad van tewerkstelling, die vanzelfsprekend een enorme invloed uitoefent op het inkomen van de arbeidende bevolking. Uit de studie van de arbeidsprestaties voor één bepaalde werkgever, bv. een stad als bouwheer, blijkt telkens opnieuw dat de individuele tewerkstelling hoogst onregelmatig, diskontinu en steeds onvolledig is¹⁰. De trendbepaling die H. Van der Wee terzake voor de streek van Antwerpen uitwerkte, is uiterst nuttig en illustratief¹¹. Daaruit blijkt dat de 270 potentiële werkdagen per jaar nooit werden gevaloriseerd, en dat de prestaties van 1437 tot 1516 schommelden tussen 200 en 220 dagen, met een inzinking tot 191-195 in de crisisjaren 1484-94. Nadien was de trend overwegend stijgend tot een maximum van 252-260 in de periode 1544-49. We willen echter beklemtonen dat de hier geciteerde gegevens zeker niet mogen worden veralgemeend tot andere streken. Het Antwerpse marktgebied was een uitzondering op Europese schaal, waarvan de expansie tijdens de eerste twee derden van de 16e eeuw zeker niet tot de gehele Nederlanden mag worden uitgebreid. Zelfs het zeer nabij gelegen Mechelen, dat aanvankelijk bloeide in het kielzog van de metropool, kende vanaf het einde van de 15e eeuw een neergaande conjunctuur die na 1520 versnelde en in 1540 katastrofale dimensies aannam. Net het omgekeerde beeld dus, dat het voordeel biedt te steunen op andere, meer dominante sectoren van de stedelijke economie nl. de lakennijverheid, de handel en de diensten¹². Het is duidelijk dat bij een stelsel van beloning per dag het gegeven tewerkstelling een onbekende blijft met doorslaggevend belang voor de bepaling van het inkomen.

Eveneens onzeker blijft de samenstelling van het gezin en het aantal leden met regelmatige inkomsten. De meeste auteurs rekenen met één kostwinner in een vierkoppig gezin. Daartegenover houden Abel, Labrousse en Scholliers het bij drie kinderen¹³. Illustratief is ook de kinderlast van 41 families die in 1534-39 ondersteund werden door de 'Aumône générale' van Lyon. Dertien gezinnen, d.i. bijna 1/3, hadden twee kinderen, veruit de grootste groep; maar zowel het gemiddelde als de mediaan bedroegen 3, daar er niet alleen 9 zulke families waren, maar nog 12 met 4 tot 7 kinderen¹⁴. De kinderlast, en vooral hun leeftijd, speelden ongetwijfeld een essentiële rol in het gezinsbudget. In algemene termen kan men de eerste 15 jaren van een huwelijk, waarin twee tot drie kinderen in leven bleven, als de meest problematische van de levensloop van de potentiële pauper beschouwen. Na die periode zou verlichting optreden dankzij inkomenssupplementen door kinderarbeid, inzover het huwelijk niet ontbonden werd door overlijden van één der ouders, zoals dat volgens demografische statistieken op grote schaal het geval was. Overlijden, ziekte of invaliditeit van de man blijken steeds tot de grootste nood te hebben geleid, zoals men kan opmaken uit de oververtegenwoordiging van weduwen en vrouwen in elke vorm van dokumentatie over armoede.

¹⁰ Voorbeelden in het proefschrift van J.P. Sosson, *L'industrie du bâtiment à Bruges aux XIVe et XVe siècles*, ter perse bij Pro Civitate, Brussel.

¹¹ H. Van der Wee, *The growth of the Antwerp market (14th-16th century)*, dl. I (Den Haag 1963) pp. 540-543.

¹² R. van Uytven, 'De omvang van de Mechelse lakenproductie vanaf de 14e tot de 16e eeuw', in: *Noordgouw*, V (1965), 112-117, 118, 122-123, 129-130.

¹³ Abel, *Massenarmut*, p. 396; Scholliers, *Levensstandaard*, p. 158-59.

¹⁴ Z. Davis, 'Assistance, humanisme et hérésie: le cas de Lyon', in: *Etudes sur l'histoire de la pauvreté*, dl. 2, 768.

Een preciese afbakening van de behoeftigen in een populatie zou dus zowel een volledig konjunktuurbeeld vereisen als een sociale stratifikatie van de bevolking naar beroepskategorieën, inkomen, en demografische opbouw. Het is duidelijk dat de gegevens waarover we voor de Nederlanden in de 14e tot 16e eeuw beschikken terzake strikt genomen ontoereikend zijn. Door middel van vergelijkend onderzoek kan echter nog veel bereikt worden, zij het langs deze weg haast uitsluitend voor de steden.

Daar de sociale structuur en de konjunktuur op het platteland verschillen van die in de steden, vereisen zij een aparte heuristiek en behandeling. De behoefte op het platteland is niet meetbaar door het loon (op zichzelf al een problematisch gegeven) in hoeveelheden brood uit te drukken. Het komt er op aan de vermogensstructuur vast te stellen, de opbrengsten, de exploitatievoorwaarden en, een wellicht onmogelijke opdracht, de arbeidsprestaties. Op het platteland zijn de verschijningsvormen van de armoede minder uiteenlopend dan in de stad. De verspreide bewoning stond er bovendien een bewustwording in de weg, zodat secundaire conflicten tussen dorpsgemeenschappen vaak de objectieve tegenstellingen kamouflerden¹⁵.

Een drietal voorbeelden zullen deze methode verduidelijken.

1. *Gent 1321-26*

Zeer vroeg reeds zijn speciale bouwrekeningen van het stadsbestuur bewaard¹⁶ tegelijkertijd als de rekeningen van een Hl. -Geesttafel van een centraal gelegen parochie, St. Nikolaas, waarin jaarlijks prijzen van verkochte rogge vermeld staan¹⁷. De prijzen vertonen in de periode 1321-1326 een sterke fluctuatie, nl. een spanning van 1 tot 3,4 tussen minimum- en maximumprijs in die zes jaren (tabel I). Beschouwt men de grondwerkers (delvergezels), dan zijn de gegevens als volgt: zomerdagloon: 18 d.par.-winterdagloon: 16 d. par; maximaal jaarloon (270 werkdagen): 6480; normale jaarlijkse behoefte aan roggebrood voor 4 personen: 1168 kg, waarvoor vereist: 25,28 halster.

TABEL I *Jaarlijkse uitgaven voor brood in procenten van het max jaarloon van Gentse werkheden (eerste kwart 14e eeuw)*

	prijzen per halster rogge	bakkosten	kostprijs brood	% van het max jaarloon
1320-21	60 d par.	253 d par	1770 d par.	27,3
1321-22	96	253	2680	41,4
1322-23	50	253	1517	23,4
1323-24	36	253	1163	17,9
1324-25	38	253	1214	18,7
1325-26	28	253	961	14,8

De periode kan in het algemeen gunstig worden genoemd. Daarvan getuigen precies de grote bouwwerken die de stad liet uitvoeren aan het stadhuis en het belfort. Niettemin

¹⁵ F Graus, 'Au bas moyen-âge pauvres des villes et pauvres des campagnes', in *Annales E S C*, 16 (1961), 1059-1061

¹⁶ J Vuylsteke, *Gentsche stads- en baljuwsrekeningen 1280-1336*, (Gent 1900) pp 191-233, 281-319, 473-497

¹⁷ Rijksarchief te Gent, S 498-504 jaarlijkse aankoop- en verkoop van 4 halster rogge (1 halster = 53 l)

was het jaar 1321-22 problematisch: werkte onze delver toen niet 270, maar slechts 260 dagen - een hypothese die nog steeds zeer gunstig is, zoals aangetoond - dan had hij de grens van de behoefte overschreden.

2. Brugge 14e - 15e eeuw

We kunnen ons baseren op de loongegevens in het proefschrift van J.P. Sosson¹⁸ en de gepubliceerde prijsreeksen¹⁹. In de onderstaande tabel willen we vooral de effecten van de sluipende (midden 15e eeuw) en de versnelde muntontwaarding (2e helft 14e en einde 15e eeuw) aantonen (tabel II). Voor de 15e eeuw werden de duurste graanjaren uitgekozen. De maximale arbeidsprestatie stelden we nogmaals vast op 270, waarbij men zich steeds dient te realiseren dat de werkelijkheid doorgaans ca. 1/4 lager lag. De prijzen werden driemaal per jaar genoteerd; daarvan nemen we op: minimum, maximum en gemiddelde tussen de drie. De normale jaarlijkse behoefte aan roggebrood voor 4 personen wordt bevredigd met 6,95 Brugse hoet (van gemiddeld 168 l). Voor bakkosten rekenden we 21 gr. bij.

TABEL II. Jaarlijkse uitgaven voor brood in procenten van het max. jaarloon van Brugse werklieden (14e en 15e eeuw)

	prijzen per hoet rogge	kostprijs brood	daglonen		max. jaarlonen		% max. jaarloon vereist voor brood	
			D	M	D	M	D	M
	gr.	gr.	gr.	gr.	gr.	gr.	%	%
1362-63	min. 24	188	3	3	810	810	23	23
	max. 29	223					28	28
	gem. 27	209					26	26
1363-64	min. 44	328	3,5	3,5	945	945	35	35
	max. 53	390					41	41
	gem. 47	348					37	37
1416-17	min. 60	438	4	5	1080	1350	41	32
	max. 88	633					59	47
	gem. 77	556					51	41
1438-39	min. 60	438	5	5	1350	1350	32	32
	max. 120	855					63	63
	gem. 96	688					51	51
1455-56	min. 60	438	Z 6	6	1530	1620	29	27
	max. 62	452	W 5				30	28
	gem. 61	445					29	27
1482-83	min. 96	688	Z 6	Z 6	1530	1530	45	45
	max. 143	1014	W 5	W 5			66	66
	gem. 116	827					54	54

D = delver (gezel) - M = metselaarsknecht - Z = zomerloon - W = winterloon.

¹⁸ Sosson, *a.w.*, annexes 55-56 en 65-66. De lonen van deze beroepskategorieën zijn representatief voor vele andere in de bouwsector.

¹⁹ A. Verhulst, 'Prijzen van granen, boter en kaas te Brugge volgens de 'slag' van het Sint-Donaaskapittel (1348-1801)' in: *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen*, dl. II, A (Brugge 1965) 43-45.

Uit deze tabel kan men aflezen dat loonaanpassingen, zoals die in 1363, niet volstonden opdat de lagere arbeiderskategorieën probleemloos de vele duurtjaren tijdens de tweede helft van de 14e eeuw zouden doormaken. Anderzijds blijkt ook het relatief voorspoedige karakter van het midden van de 15e eeuw. De enige dure tijd in veertig jaar (1455-57) ging voorbij zonder aantasting van het vitaal minimum voor de beschouwde groepen. Veel ernstiger was de langdurige crisisperiode van 1475 tot 1490, die reeds preludeert op het pauperisatieproces dat zich in grote delen van de zuidelijke Nederlanden voltrok tijdens de 16e eeuw.

3 Mechelen eerste helft 16e eeuw

Met dit voorbeeld willen we vooral de sociale impact van het pauperisatieproces belichten. Uitgaande van een tewerkstelling van 270 dagen duidt de tabel aan tijdens hoeveel jaren de onderscheiden socio-professionele categorieën niet toekwamen aan het vitaal minimum, zoals hierboven gedefinieerd²⁰ (tabel III).

TABEL III Aantal jaren waarin de koopkracht in Mechelen beneden het vitaal minimum bleef (1501-1545)

	landarbeider	delver	metselaarsknecht	metselaar (gezel)
1501-10	3	—	—	—
1511-20	6	3	1	—
1521-25	5	4	4	—
1526-30	5	5	4	—
1531-35	5	5	2	—
1536-40	5	5	3	—
1541-45	5	5	4	1
Totalen	34	27	18	1

Behalve de toenemende pauperisatie na 1520, zal men in deze tabel vooral de differentiatie van de sociale gevolgen van dit proces opmerken. Naarmate de beroepsgroep beter georganiseerd en minder goed vervangbaar was, werd zijn koopkracht beter beschermd tegen de voorthollende inflatie. De grens van de groep pauperisabelen blijkt tot 1545 onder het niveau van de ambachtsgezel te zijn gebleven. De frekwentie en de continuïteit van jaren waarin de drempel van de behoefte werd overschreden heeft blijkbaar ganse professionele categorieën voor ernstige bestaanskrisissen geplaatst waarvan zij niet konden recupereren. Aldus is de armoede op een veel indringender wijze omschreven dan door enig ander bronnenmateriaal mogelijk is.

De grens van de armoede moge dan veelal een subjectief-persoonlijk en een zeer sterk relatief gegeven zijn (wisselend in tijd en ruimte), toch is het nuttig na te gaan waar de tijdgenoten die grens zagen of feitelijk legden.

²⁰ Voor Mechelen is nog geen reeks van graanprijzen gepubliceerd. Daarom pasten we de gemiddelde roggeprijzen te Antwerpen toe, hoewel die globaal genomen iets hoger schijnen te zijn geweest. E. Scholliers, 'Prijzen en lonen te Antwerpen (15e-16e eeuw)', in *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen* dl I (Brugge 1959) 277, Dez., 'Lonen te Mechelen in de XVe en XVIe eeuw', in *Dokumenten enz.*, dl IIB, 1279-1281. Voor een grondiger analyse van deze gegevens verwijzen we naar W. P. Blockmans, 'Armenzorg en levensstandaard te Mechelen voor de hervorming van de openbare onderstand (1545)', in *Feestbundel Henry Joosen* (Mechelen 1976) ter perse.

2. Grens der fiskale armoede

In Vlaanderen en Brabant duiken de ondersteunde armen doorgaans in de 15e - 16e eeuwse haardentellingen op als een apart getelde groep, omdat men daar kennelijk fiscaal rekening mee hield, en omdat de groep wellicht niet betaalde. In Artesie, Henegouwen en Luxemburg worden deze armen daarentegen overwegend meegerekend en meebelast met de gewone belastingbetalers. In 1365 komen in de haardentellingen voor Henegouwen slechts 171 haarden op 27.203 (= 0,6%) voor die wegens armoede niet betalen; dit percentage kan onmogelijk de hele groep ondersteunden omvatten, indien we gegevens van elders en later bekijken; in 1413 wordt zelfs geen enkele arme haard apart vermeld: de armen zitten in het globale pakket. Terecht poneert M. Arnould dat men in 1365 en 1413 kennelijk poogde iedereen, desnoods zeer licht, fiscaal te treffen²¹. In dit systeem bestaat de fiskale armoedegrens niet of nauwelijks, in die zin dat niemand buiten schot blijft. De tijdgenoot definieert dit met de formule: 'le riche portait le pauvre', d.w.z. de gegoede springt ev. in voor onvermogenende dorpsgegoten²².

Later wordt wel een andere fiskale grens duidelijk, nl. in de gradaties van belastbaarheid. In Henegouwen in 1540 onderscheidt de overheid wel armen als een van de drie categorieën op het platteland, nl. 1) de *laboureurs* en *censiers*; 2) de *heritiers et louaigiers*, de zgn. gegoeden, 3) de armen; die armen blijken te zijn *pauvres vivans de l'aumosne*, incl. een aantal *allans mendyer*, d.w.z. de ondersteunden van de Hl. Geesttafels of armendissen. Maar deze armen betalen. Ze vallen nl. uiteen in twee subgroepen waarvan de quote resp. 10 of 20% bedraagt van de hoogste categorie, nl. 6 of 12 patars t.o. 60 patars (of 3 carolus fl.). In de praktijk bleek echter een aantal van deze armen niet te kunnen betalen; bij de lokale zettingen poogde men de armste haarden dan ook weg te laten in de telling om het totaal aantal haarden te drukken hetgeen leidde tot een spel van ontduiking ten voordele van de meer gegoeden voor wie dan het principe 'le riche portait le pauvre' buiten werking werd gesteld²³. In elk geval worden in de enquêtes (Henegouwen, 1540; Artesie, 1475) de behoeftigen zonder vaste woonplaats (rondtrekkende bedelaars), een inderdaad vrij ongrijpbare groep, niet geteld, en zeker niet meegeteld voor de parochiequote²⁴. Tussen hen en de disarmen ligt dan de officiële fiskale armoede-grens. Voor Artesië blijkt dat in bepaalde dorpen, bv. Dainville, 1475, 19 arme haarden samen 18 sol. betalen t.o. 3 lb. 16 s. voor de 16 gegoede haarden, dus een spanning van 1 tot 5. Een beoordelingsnorm is ook dat in andere Artesische dorpen de jaarquote voor armen schommelt tussen 1 à 4 s. (par.) m.a.w. het dagloon van een zeer bescheiden arbeider²⁵. M.a.w. een arbeider die dus niet het gehele jaar permanent

²¹ M. A. Arnould, *Les dénombrements de foyers dans le comté de Hainaut*, C R H (Brussel 1956) pp 141, 279, in 1540 heeft men de armen wel expliciet apart geregistreerd, wat leidt tot de vrij normale verhouding van 9 219/34 286 = 26,9%

²² In Waals-Vlaanderen, 1449, Luxemburg, 1495 en 1501, Bourgondie 1483 A. Bocquet, *Recherches sur la population rurale de l'Artois et du Boulonnais, 1348-1477* (Atrecht 1969) p 133; J. Grob - J. Vannérus, *Denombrement des feux des duché de Luxembourg et Comte de Chiny*, CRH, (Brussel 1921) p 98, J. Favier, *Finance et fiscalité au bas moyen-âge* (Parijs 1971) pp 200-201

²³ Arnould *a w*, pp 141, 180-183

²⁴ Arnould, *a w*, p 41, n 4 (af en toe wordt een aantal geciteerd, bv. 33 bedelaars te Morlanwelz in 1531), Bocquet, *a w*, p 139

²⁵ Bocquet, *a w*, p 139, in Gent bereiken metser-dienders rond 1475 een dagloon van 6 s par, een ongeschoolde een van 2 a 3 s (E. Scholliers, 'Lonen te Gent XVe-XIXe eeuw', in *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen*, IIA, 423 en 426, cf. voor het Vrije ook pp 94-95)

als dagloner in dienst is, wegens werkloosheid of misoogst, zou meteen onder de belastbaarheidsgrens moeten vallen.

In Vlaanderen, waar de armen blijkbaar niet meebetalen, ligt de grens als volgt. In de haardentelling van het stadje Lo in 1467 worden 3 fiskale categorieën onderscheiden. De hoogste (67 pers.) betalen meer dan 4 s.par.²⁶. De middengroep (40 pers.) betaalt 4 s. par. of minder. De disarmen (37 pers.) en drie bezitslozen zijn vrijgesteld²⁷. De middengroep stemt dus, inzake belastingsdruk, overeen met de groep der disarmen in Artesië. In de belastinglijsten van de stad Oostende uit 1411-12 betaalt de laagste groep, van 96 personen op een totaal van 575 (16,7%) $\frac{1}{4}$ lod, d.i. iets meer dan $2\frac{1}{2}$ s.par.; gezien de Vlaamse kontekst zou dit dus de grens vormen met de niet-belaste disarmen, die te Oostende inderdaad bestaan, althans in 1469²⁸. In het plattelands-tekstielcentrum Hondshoote zijn er in 1469 drie categorieën; de gegoeden (260 pers.) betalen 40 s.par. of meer, de middengroep (209 pers.) betaalt 4 s.par. of minder; de armen (43 pers.) zijn vrijgesteld²⁹.

Weer anders was het gesteld met de bijzondere heffingen te Gent in 1492-94. In een eenmalige belasting van 1 gulden per gezin werden allen vrijgesteld die 'zeer haerem waeren of lefden up den Heleghen Ghest', een formulering die reeds duidelijk bevestigt dat de ondersteuning de werkelijke armoede niet geheel dekte. De omvang van deze groep kan men meten door vergelijking met een twee jaar ouder fiscaal document, waarin de disarmen wél werden opgenomen: 53% van de gezinnen uit de heffing van 1492 verschijnen niet opnieuw in 1494. Hoewel de disarmen in 1492 volgens dezelfde normen werden aangeslagen als alle andere inwoners, genoten zij toen van een belastingvermindering met de helft, net zoals alle kerkelijke personen³⁰. De verklaring is eenvoudig: ondersteuning door een Tafel van de Hl. Geest hield in dat de goederen van de begunstigde tot het patrimonium van de instelling gingen behoren.

De zeer grote verschillen en variabiliteit in de criteria voor fiskale vrijstelling maken deze grenzen moeilijk bruikbaar, temeer daar zij niet blijken samen te vallen met de grenzen van ondersteuning³¹. Het meest waardevolle gegeven blijkt opnieuw de vergelijking met de levensstandaard, nl. de uitdrukking van de minimaanslag in een looncategorie.

3. Grens voor ondersteuning als disarme

In de plattelandsenquêtes der 15e-16e eeuw vinden we de criteria voor de ondersteuning niet geëxpliciteerd. Bij een poging tot het deduceren ervan botsen we op methodologische problemen, die grondiger onderzoek vergen dan hier kon gebeuren. Ziehier enkele benaderingen aan de hand van de enquête in de kasselrij Rijsel in 1543 die voor elke dorpsbewoner een inventaris geeft van de door hem bewerkte oppervlakte grond,

²⁶ In deze hoogste groep hebben 12 van de 67 personen een inkomen dat hoger ligt dan 6 lb. gro., de rest zijn ambachtslieden en *labeurders*.

²⁷ A.R.A. Brussel, Trésor de Flandre, n° 1356.

²⁸ A.R.A. Brussel, Rekenkamers, Reg. n° 16.102-3; in 1469 zijn er 105 armen op 495.

²⁹ 'Zijn so arem dat zij niet ghelden moeghen . . .' (A.D. Nord, Rijsel, B 195/25).

³⁰ W. Blockmans, 'Peilingen naar de sociale structuren te Gent tijdens de late 15e eeuw', in: *Studien betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw*, dl. I (*Standen en Landen*, LIV) (Heule 1971) 227, 231-232. De voor Vlaanderen uitzonderlijke belasting van disarmen in 1492 kan te wijten zijn aan de zeer akute geldnood van de stad op dat ogenblik.

³¹ Vgl. de kritische bemerkingen in dezelfde zin van Mollat, 'Les problèmes de la pauvreté', 21-22.

betaalde cijnsen, omvang van in huur gehouden goederen, waarde van gronden bij ev verkoop, aantal dieren enz

In het geval van het dorp Capinghem werd blijkbaar het criterium der grondoppervlakte gebruikt, het enig gegeven dat voor alle inwoners voorkomt³² In het globale besluit zegt de teller dat op 27 haarden er zes op de *charite* (=dis) leven In de analytische beschrijving komen 25 items voor, m a w twee haarden zijn niet eens het vermelden waard, omdat ze behoren aan personen die exclusief hun arbeid verkopen als dagloners, zonder zelf enige grond te huren of te bezitten Bij de resterende 25 zitten dus vier dossiers die geacht worden onder een grens te vallen waardoor ze in aanmerking komen voor georganiseerde armensteun

Het criterium lijkt me aanvaardbaar want de spanning tussen het grootste en het kleinste bedrijf, nl van 23 bunder 10 cents (=378 cents of 33 ha 65a 58 ca) tot 3 cents (=26 are) is voldoende groot (nl van 126 tot 1) om de hele waaier te overkoepelen van maximaal tot minimaal De grootste kavel (23b) stemt overeen met wat J M Duvosquel in het zelfde gebied beschouwt als een volwaardige landbouwexploitatie Sivery schatte voor het aangrenzende Henegouwen de minimale oppervlakte bouwland om een familie te onderhouden op 5 ha³³ Een kavel van 26 are kan slechts een tuin zijn, waarmee de bewerker niet in leven kan blijven zonder zich daarnaast als dagloner te verhuuren Tussen het 21e en het 22e dossier ligt dus de armoede-grens d r tussen 5 en 4 1/2 cents, de laagste jaarcijns bij de gegoeden bedraagt 7 lb par³⁴

Wanneer we het criterium van de omvang echter wensen te combineren met andere criteria (jaarcijns, verkoopwaarde der goederen die men bewerkt of bezit, etc) is de zaak niet meer doorzichtig, omdat ons informatie-elementen ontbreken In het geval van Escobèques, a° 1543, zijn er 18 gezinnen waarvan 6 op de dis leven, er zijn 16 dossiers, dus staan we voor 2 arme families die geen eigen grond bewerken of bezitten Tussen de overblijvende dossiers bestaat, van n° 1 tot 16, een spanning van 21,5 bunder (= 344 cents) tot 7 cents, dit is 49 tot 1, en ligt de armoedegrens (cf Capinghem) tussen 19 en 29 cents Klasseren we de dossiers echter op grond van de verkoopwaarde, dan wordt de volgorde geheel omgegooid, stukken grond van resp 5, 9, 12 en 13 cents zijn soms geprijsd op een zelfde waarde van 100 car fl , wellicht wegens kwaliteitsverschillen e a factoren Indien we toch een hypothese zouden wagen lijkt ons de grens tussen minimaal gegoed en steunbehoevend te liggen net onder het dossier van landbouwer Tahon, die 1 bunder (= 1 ha 42 a 46 ca) bewerkt tegen een cijns van 6 1/2 carolus fl , met een verkoopwaarde van 300 fl , en 3 dieren bezit

Het is duidelijk dat loonarbeiders op het platteland, die hun loon niet kunnen aanvullen door het bewerken van zelf in cijns gehouden gronden van voldoende omvang (nl meer dan 38 are), ook in normale jaren al veel kans hebben onder de armoedegrens te vallen (zie het geval Capinghem) en dat in crisisjaren deze groep van armen zich nog aanzienlijk uitbreidt

Voor steden zijn gegevens over de verhouding tussen vermogen en eventuele ondersteuning veel schaarser Uit de heffing van 1492 te Gent kan men opmaken dat in de St Jakobsparochie 18% van de gezinnen steun van de HI Geesttafel genoten Van de 91

³² A D Nord Rijsel B 3752 (n° 24) en 3753 (n° 4)

³³ J M Duvosquel *Un document d histoire rurale le denombrement de la seigneurie de Comines 1470* (Leuven Gent 1971) p 10 (tussen 21 en 31 bunder) G Sivery *Structures agraires et vie rurale dans le Hainaut a la fin du Moyen Age* 2 dln Rijsel 1973

³⁴ Onder de arme dossiers komen 2 weduwen voor en iemand wiens grond excl uit moestuin bestaat

ondersteunde families behoorden er 11 niet tot de laagste fiskale categorie, hoewel daarvan slechts 37% steun genoot. Eén 'disarme' behoorde tot de derde van de vijf fiskale schijven. De huurwaarde van de huizen die de disarmen betrokken varieerde van 48 tot 312 groten per jaar, een verhouding van 1 tot 6,5. Het algemeen gemiddelde van de huurwaarde in de parochie, 217 groten, werd door 3 disarmen overtroffen³⁵. Interessanter is echter de vaststelling dat wanneer een ongeschoold arbeider of metselaarsknecht bij gunstige tewerkstelling 10% van zijn jaarloon van ca. 1200 gr. besteedde aan de huur van zijn woning, hij precies binnen de laagste fiskale categorie viel³⁶. Het staat dus vast dat de 11 ondersteunden behorend tot de hogere belastingsschijven, tot hogere inkomensgroepen moesten behoren.

Het besluit is duidelijk: de huurwaarde van de woningen reveleert op een ongetwijfeld representatieve wijze zeer grote statusverschillen tussen de ondersteunden. Men zou deze diskrepancie kunnen rechtvaardigen door te veronderstellen dat de meer gegoede ondersteunden verpauperden waren ten gevolge van inkomstenberoving door ziekte, invaliditeit, oorlogs- en opstandshandelingen e.d.m. Zulks vergulde echter niet de pil voor 63% pauperisabelen met geringe vermogens die geen steun genoten. Hoe dan ook, de bronnen over de ondersteuning in de steden bieden ons geen houvast bij de bepaling van een armoede-grens.

II. Fiskaliteit en armoede

Naast de institutioneel ondersteunde armen (disarmen), hanteerde men in de late middeleeuwen ook het begrip fiskale armen; deze kunnen samenvallen met de disarmen, doch vaak is het een ruimere groep, nl. van degenen die onder een grens van inkomen zitten waaronder men geacht werd niet in aanmerking te komen voor het meebetalen bij de lokale repartitie der belastingen; ev. bestaat die groep dus uit disarmen *en* niet-ondersteunde fiskale armen; de fiskale armen kunnen uiteenvallen in twee subgroepen, nl. volledig onbelastbaren en partieel of licht belastbaren. In Brabant werd een formule toegepast waarbij elke stad of dorp globaal een reductie kreeg van resp. 10% en 20% als tegemoetkoming voor de fiskale armen³⁷.

De fiskale armen kennen we niet zozeer uit de normale fiskale documenten n.a.v. reële belastingrepartities, dan wel uit de zgn. haardentellingen en fiskale enquêtes die op diverse tijdstippen in de 14e-16e eeuw in de Nederlanden plaatsvonden, en die tot doel hadden de basis te toetsen van de repartitie-tabellen, en ev. de quotes aan te passen aan de verschuivende sociaal-economische realiteit. Men zocht nl. het reële aantal gezinshoofden per parochie dat de globale parochie-quote moest dragen, om deze draagkracht van de ene parochie tot de andere te kunnen afwegen.

Ondanks het fiscaal karakter der enquêtes, en het belang der onderdanen om bv. het aantal armen op te schroeven, is dit materiaal niet volstrekt onbetrouwbaar. Als voorzorg tegen fraude stelde de overheid immers bevoegde ambtenaren aan, vertrouwd

³⁵ W. Blockmans, 'De vermogensstructuur in de St. Jacobsparochie te Gent in 1492-1494', in: *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent, dl. III (Standen en Landen, LXIII)* (Heule, 1973) 150-198; hierdoor worden gegevens gekorrigeerd verstrekt in: Blockmans, 'Peilingen naar de sociale structuren', 232.

³⁶ Scholliers, 'Lonen te Gent', 388, 392, 412, 415-416, 423; het zomerloon bedroeg 5 tot 6 gr. per dag, het winterloon 3 tot 5.

³⁷ J. Cuvelier, *Les dénombrements de foyer en Brabant* (Brussel 1912), pp. CXLIII en CCXIII (1464 en 1496)

met het gebied (baljuws, vorstelijke lokale ambtenaren) of met de fiskale problematiek (*collecteurs assureurs des aydes*) die zich verder lieten bijstaan door lokale informanten, o.a. dorpspastoors³⁸. De voornaamste waarborg voor de betrouwbaarheid van het materiaal ligt evenwel in het feit dat voor een betrekkelijk groot aantal parochies basislijsten bewaard bleven, waarin alle bewoners met naam en toenaam opgesomd werden. De armen worden er in aangeduid, hetzij naast de namen, hetzij door een aparte lijst achteraan. Wanneer de enquêteurs noteren dat een bevolkingsstijging of -daling in een parochie voorkomt sinds de vorige telling, blijkt dit doorgaans juist, voor zover verifieerbaar³⁹.

Toch blijven er methodologische adders in het struikgewas verscholen. Vooreerst werd er wel eens geknoeid bij het overnemen van de basisgegevens naar de globale documenten. Af en toe werd zelfs nagelaten het aantal armen over te nemen⁴⁰. In bepaalde gevallen beschikken we over één globaal bevolkingscijfer, met toevoeging 'riches comme povres', en weten we dus dat er een onbekend aantal armen zijn⁴¹. Vooral is het niet steeds mogelijk uit te vissen of de overkoepelende term 'armen' betrekking heeft op disarmen, fiskale of andere armen; dit legt een ernstige hypotheek op de onderlinge vergelijkingen. In de volgende tabellen zullen we pogen zo duidelijk mogelijk de aard der informatie te vermelden.

Graafschap Vlaanderen

Voor de *grote steden* zijn we niet zo goed ingelicht. Voor Ieper is er slechts één gegeven uit 1431, voor één der stadswijken, nl. die der Ghemeene Neringhe⁴². Op 850 gezinnen: 51 gezinshoofden vermeld als *arem* en *op de bede gaende* (6,0%), naast 38 opgenomen in tehuizen (4,5%) d. i. samen 89 gezinshoofden of gewezen gezinshoofden op 850 (10,5%)⁴³. In dezelfde wijk zijn slechts 178 gezinnen belastbaar op 850, d. i. 20,9%, m.a.w. 672 gezinshoofden zijn fiscaal arm, en op de 672 zijn er 89 (13,2%) ondersteund. Voor Brugge zijn er de belastingsregisters van 1394-96, waaruit blijkt dat slechts 0,16% (in 3 op 6 wijken) fiscaal vrij is; wel betaalt bijna 12% minder dan 1 s. par.⁴⁴. In de zeer drastische heffing op de Gentse St.-Jakobsparochie, 1492, waarbij ieder gezin als belastbaar werd beschouwd, bleven 49% van de kontribuabelen in gebreke, hoewel de minimale aanslag (10% op de laagste huishuur, nl. 48 gr.) niet meer bedroeg dan één dagloon van een ongeschoold arbeider⁴⁵.

³⁸ Voor Vlaanderen L. Gilliodts van Severen, *Coutumes Flandre, Cout des petites villes et seigneureries enclavées* VI (Brussel 1893) pp. 579-580. Voor Brabant waren de zelfde commissarissen actief in alle dorpen (Cuvelier, *Den*, pp. LVII-LVIII).

³⁹ A D N (ord. Rujzel), B 3760 (telling 1449 getoetst aan die van 1432) bv. f° 79 v°

⁴⁰ Af en toe kunnen we dit toetsen, bv. de 29 arme haarden op 144 van Ekelsbeke, bekend in margine van basis-document ADN B 195/25, zijn onbestaande in de globalisatie-tabel (Id., B 197, f° 50 r°). In vele gevallen hebben we enkel de globalisatie

⁴¹ A D N, B 197 f° 44 r° (Nevele)

⁴² H. Pirenne, 'Les denombrements de la population d'Ypres au XVe siècle' in *Vierteljahrschr. für Sozial und Wirtschaftsgeschichte* I (1903), 13, 27, 30-32

⁴³ De gegevens van Pirenne zijn niet geheel exact, en in zoverre misleidend dat de 51 arme gezinnen blijkbaar onvolledig zijn (39 hebben een vrouw als gezinshoofd), en dat de 38 personen uit de tehuizen alleenstaanden zijn. In feite moeten we dus vergelijken 38 + 51 (X 1 a 2) tegenover 850 (- 89) X gezincoëfficiënt 3,5. Dit geldt ook voor alle andere gegevens

⁴⁴ I. De Meyer, 'De sociale structuren te Brugge in de 14e eeuw', in *Studien betreffende de sociale structuren*, dl. I, 41, zie ook, *passim* in die bundel, discussie over fiskale categorieën

⁴⁵ Blockmans, 'Peilingen naar de sociale structuren', 228

Voor de *kleine steden* (niet alle) en een deel van het platteland bezitten we praktisch uitsluitend een momentopname uit 1469 (tabel IV)⁴⁶. Voor de kleine steden weten we meestal dat de armen tot de groep der dis- of fiskale armen behoren, doch in twee gevallen (Mesen, Roeselare) weten we slechts dat het armen zijn zonder meer.

TABEL IV *Percentage armen in de kleine steden in het graafschap Vlaanderen in 1469*

Stadje	Disarmen	Fiskale armen	Tot aantal haarden	% armen
Deinze	26		152	17,1
Diksmuide	225		553	40,7
Hazebroek	50		568	8,8
Kassel	60		229	26,2
Lo	40		147	27,2
Lombardsijde	77		102	75,0
Menen	10		380	2,6
Mesen		[72]	280	25,7
Oostburg	29		164	17,7
Oostende	35	70	488	21,5
Oudenburg	80		266	30,1
Poperinge	41	259	900	33,3
Roeselare		[112]	348	32,2
Ronse	150		510	29,4
Steegers	100		300	33,3
Tielt	36		313	11,5
Veurne	161		552	29,2
Totaal	1120 + 184	+329 = 1633	6252	26,1

Voor één stad, Kortrijk, zijn we over een langere periode ingelicht. In een belastingszetting van 1440 komen er op 1782 entiteiten (= haarden) 15 arme voor (0,8%) die geheel niet betalen, maar ook 94 gezinshoofden (5,3%) die een minimumaanslag krijgen van 5 s. 4 d.p. (= dagloon van ongeschoolde arbeider), waarvan Mevr. Pauwelijn aanneemt dat ze althans partieel tot de *pauperes* behoren. Deze groep die naar het eind der 15e e stijgt van 5 tot 18%, werd geleidelijk uit de taxaties weggelaten. Naast en los van deze belastbare groep noteert Pauwelijn het bestaan van armen-nietpoorters, nl. 67 in 1447, 105 in 1451, 330 in 1476 en 340 in 1490. Men mag dus ca. 1440 het aantal armen op $94 + 67 + 15 = 176$ schatten, wat dan ca. 10% der bevolking betekent⁴⁷.

Voor het *platteland* - toestand 1469 - leek ons zowel een tabel als een kaart nuttig. Tabel V maakt het mogelijk de nuance te maken tussen dis- en fiskale armen (2e en 3e kolom) die in een aantal parochies onderscheiden worden. De 5e kolom geeft dan het % van beide types armen op het totaal haarden van alle parochies van de betrokken kasselrij. Voor een aantal parochies ontbreekt evenwel een gegeven over armen, hoewel

⁴⁶ Globale ref A D N , B 195, B 197, A R A Brussel, R K Reg 45 978, ib , Tres de Fl n° 1356 De uitgave van J. de Smet, 'Le denombrement des foyers en Flandre en 1469, in *Bulletin Commission Royale d'Histoire*', XCIX (1935) 105-150, is in vele opzichten onnauwkeurig, en zal door mij (W P) geheel herwerkt dienen te worden

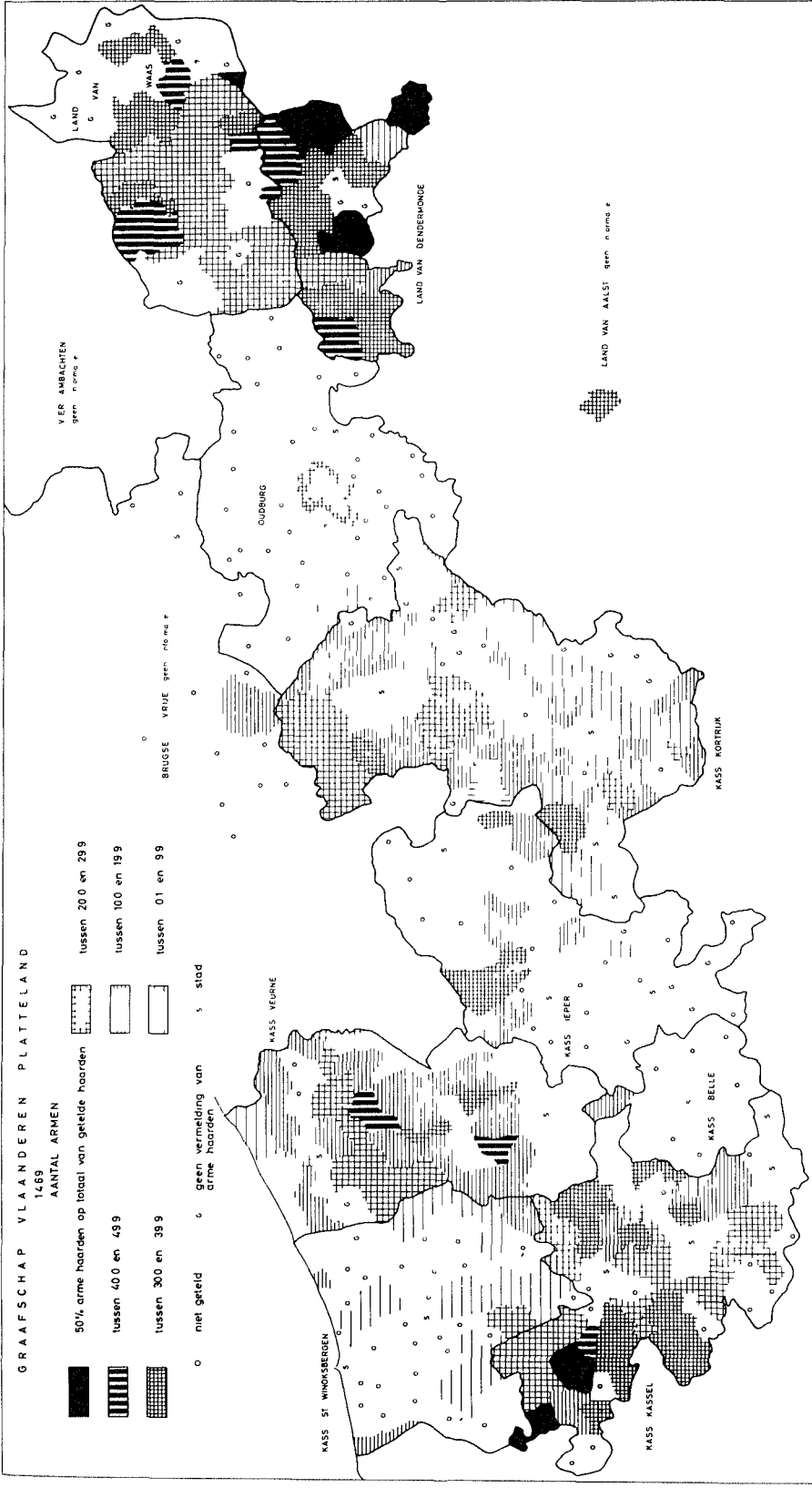
⁴⁷ C Pauwelijn, 'De gegoede burgerij van Kortrijk in de 15e eeuw', in *Studien betreffende de sociale structuren*, dl I, 165, n 25 en 175-176

GRAAFSCHAP VLAANDEREN PLATTELAND

1468

AANTAL ARMEN

- 50% arme haarden op totaal van getelde haarden
- tussen 40.0 en 49.9
- tussen 30.0 en 39.9
- niet geteld
- tussen 20.0 en 29.9
- tussen 10.0 en 19.9
- tussen 0.1 en 9.9
- geen vermelding van arme haarden

het mogelijk is dat er armen voorkomen die niet geregistreerd werden. In de 6e kolom geven we een tweede percentage van de 2 types armen samen, doch nu op het totaal aantal haarden van enkel die parochies, waarbij armen genoteerd werden. De realiteit ligt ergens tussen beide percentages. Op de kaart werd voor elke parochie het bekende percent weergegeven; indien er geen gegeven is werd de oorzaak aangeduid⁴⁸.

TABEL V. *Percentage armen in de kasselrijen van het graafschap Vlaanderen in 1469.*

Kasselrij	Disarmen	Fiskale armen	Tot. aantal haarden	% armen alle parochies	% armen in parochies met bekend aant. armen
Belle	74	—	2142	3,5	21,0
Brugse Vrije (49)	22	—	1012	2,2	30,1
Dendermonde	715	—	1788	40,0	40,0
Ieper	210	88	3101	9,6	24,1
Kassel	1188	56	5496	22,6	28,8
Kortrijk	750	—	5549	13,5	14,7
Oudburg (50)	[1153]	—	3459	33,3	33,3
Ronse (51)	81	—	221	36,7	36,7
St. Winoksbergen	88	43	3593	3,6	8,5
Veurne	607	—	3077	19,7	20,3
Waas	968	20	3746	26,4	31,2
Totaal	5856	207	33184	18,3	25,0

Waals-Vlaanderen (kass. Rijsel, Orchies, Dowaaï) : platteland

Op grond van 9 enquêtes deden we voor dit gebied een onderzoek voor 13 plattelandsgemeenten⁵², uitgekozen omdat slechts voor die dorpen gegevens voorhanden waren over een lange periode, nl. van 1432 tot 1549 (tabel VI). De 2e kolom geeft het aantal haarden, ook van de parochies waarvoor geen armen bekend zijn (ev. door slordigheid); voor 1432 en 1449 is dit ten dele een gereconstrueerd getal. De 3e kolom geeft het gemiddelde aantal armen in de 14 dorpen, de gevallen met onbekend aantal armen *niet* meegerekend; de 4e kolom geeft het dorp met het hoogste en laagste percent, de 5e de archiefreferentie in de A.D. Nord te Rijsel.

Brabant

Vermits Cuvelier in zijn publikatie van de haardentellingen nergens een overzichtelijke tabel der armen maakte, geven we ze hier, met onderscheiding der vier kwartieren, en in

⁴⁸ In de kasselrijen Vier Ambachten en Broekburg zijn wel haarden gekend, doch geen enkele arme vermeld, hoewel er kunnen geweest zijn; in het Land van Aalst en het Brugse Vrije (buiten de heerlijkheden) vond geen telling plaats. Voor de districten Belle en Brugge Vrije zijn vermoedelijk voor slechts enkele parochies de armen geteld, vandaar de grote afwijking tussen 6e en 7e kolom.

⁴⁹ Enkel de heerlijkheden van het Vrije; de parochies werden niet geteld.

⁵⁰ De bron geeft globaal 1/3 als arm op; in 2 parochies worden concrete cijfers gegeven en bedragen de armen 23,3%.

⁵¹ Betreft slechts 1 parochie, nl. Nederbrakel.

⁵² Nl. Capinghem, Comines, Coutiches, Cysoing, Escobeques, Gondécourt, Lécluse, Lomme, Marchiennes, Mouvaix, Nomain, Wasquehal en Willems.

TABEL VI *Percentage armen op het platteland van Waals-Vlaanderen (15e en 16e eeuw)*

Jaar	Aantal haarden	Gemidd % armen	Uiterste %	Archief-ref
1432	[1439]	22,0	4,2-37,5	B 1110/15610 B 6900
1449	[1442]	26,8	8,0-50,0	B 3760
1469	1232	Niet geteld	Niet geteld	B 197
1485	957	37,4	18,4-66,6	B20180
1491	1189	35,2	18,6-65,6	B20182
1498	1359	29,9	3,1-64,3	B 3761
1505	1926	33,2	16,0-55,6	B 3762
1544	2102	40,5	18,7-54,8	B 3752 a 57
1549	2161	slechts 2 par geteld	33,3-46,2	B 3763

elk kwartier: de grootste stad, de kleine steden en het platteland (tabel VII)⁵³. De vermelde armen zijn vermoedelijk steeds disarmen; voor de fiskale armoede was immers een forfaitaire reductie voorzien. Een belangrijke kritische voetnoot werd geplaatst bij het gegeven voor de stad Leuven voor 1480 door Mevr. Tits-Dieuaide. Ze meent dat Cuvelier hier ten onrechte 718 arme *haarden* telde, terwijl het slechts om *personen* gaat; het percentage is volgens haar 4% i.p.v. 18,3%. Dit bezwaar zou gelden voor het globale Leuvense kwartier, doch de aangekondigde studie verscheen nog niet. Wij hebben de indruk dat op het platteland wel degelijk arme haarden geteld werden⁵⁴.

Henegouwen (platteland)

In 1365 zouden er slechts 171 op 27.203 = 0,6% arme fiskale haarden geweest zijn, doch de armen werden kennelijk mee belast. Wanneer de arme haarden wel degelijk geteld en belast werden in 1540 bereikt men 9.219 op 34.286 of 26,9% en in 1562 (voor de helft van het gebied slechts) 4.273 op 19.710 of 21,7%. Het gaat om *povres vivans de l'aumosne*, incl. bedelaars, doch slechts met vaste woonplaats⁵⁵.

Zutphen

Uit ongepubliceerd onderzoek over Doesburg door G. Pieters en R. van Schaik blijkt dat in 1470-73 de fiskale armengroep schommelt tussen 7,5 en 63% in de diverse belastingen⁵⁶.

Holland

Voor Leiden signaleert Ligtenberg een aantal armen (waarschijnlijk disarmen) van 33% in 1514, van 1822 in 1529 en 5 à 6000 in 1545⁵⁷.

⁵³ Cuvelier, *Den*, passim, o a, pp 432-87

⁵⁴ M J Tits-Dieuaide, 'L'assistance aux pauvres a Louvain au XVe s', in *Hommage P Bonenfant* (Brussel 1965) vnl 437-38, n 4, Doch in Cuvelier, *Den*, p 125 sq, 221 sq, 305 sq, vind ik expliciet arme woningen (gezinnen) in 1496 en 1526

⁵⁵ Arnould, *Den*, pp 181-83 en 200

⁵⁶ G Pieters-R van Schaik, *Fiskaliteit en sociaal en economische evoluties in het kwartier van Zutphen tijdens de 15e eeuw*, onuitgeg doktoraalskriptie Univ Nijmegen (1974-75) vnl pp 234-245

⁵⁷ Ch Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* ('s-Gravenhage 1908) pp 13-14

TABEL VII. *Totaal aantal haarden en percentage arme haarden in tellingen der 15e-16e eeuw in Brabant.*

	1437		1480		1496		1526	
		%		%		%		%
<i>Kwartier Leuven</i>								
Leuven	3579	7,6	3933	18,3			3299	21,7
Kleine steden	6900	8,6	5273	36,0			4067	28,1
Platteland tot. (Vlaams)	12455	37,8	10235	38,6		ontbreekt	9607	41,5
(Waaals)	10287	33,9	8374	33,1			7579	33,9
Algemeen tot.	2168	56,0	1861	62,2			2028	69,7
	22934	24,4	19441	33,8			16973	34,4
<i>Kwartier Brussel</i>								
Brussel	6376	10,5			5750	17,1	5953	21,0
Kleine steden	1769	9,5			1549	29,6	1468	34,4
Platteland tot. (Vlaams)	15506	31,5		ontbreekt	10731	36,3	14615	29,7
(Waaals)	10291	26,4			6990	30,8	9161	24,6
Algemeen tot.	5215	41,5			3741	46,6	5454	38,1
	23651	24,2			18030	29,6	22036	29,5
<i>Kwartier Antwerpen</i>								
Antwerpen	3440	13,5	5450	10,5		ontbreekt		
Kleine steden	4862	9,3	4812	17,3				
Platteland	20035	20,7	17613	26,0	17117	28,0		
Algemeen tot.	28337	18,3	27875	21,3			[37532	24,9]
								(extrapolatie)
<i>Kwartier 's-Hertogenbosch</i>								
's-Hertogenbosch	2883	10,4					3841	14,3
Kleine steden	528	24,8		ontbreekt		ontbreekt	618	19,4
Platteland	13336	35,8					16013	16,5
Algemeen tot.	17747	29,4					20472	16,1
<i>Brabant: alg. tot.</i>								
	92738	23,4	[86483	27,3]		—	[97013	25,8]
			(=extrapolatie)					
			47316	26,5				
			(=bekende					
			aantallen)					
<i>Globaal per categorie</i>								
Grote steden (4)	16278	10,5	9383	13,7			13093	19,2
Kleine steden	14159	9,2	10085	27,0			6153	28,6
Platteland	62301	29,7	27848	30,3			40235	27,3
	(4 kwartieren)		(2 kwartieren)				(3 kwartieren)	

Het zou voorbarig zijn de mechanismen te willen aanduiden die de omvang en de dynamiek van dit cijfermateriaal verklaren. Enkele suggesties slechts voor verder onderzoek.

1. Men zou kunnen stellen dat een correlatie logisch is tussen economische *welvaart* en expansie enerzijds en daling van het aantal *fiskale* armen anderzijds. Het voorbeeld in de Brabantse tabel van de stad Antwerpen schijnt dit te bevestigen; het percentage armen daalt er tussen 1437 en 1480 van 13,5 tot 10,5 terwijl het in de andere grote en kleine steden overal toeneemt. Dit mechanisme moet in elk geval, zelfs in deze vorm, getoetst worden. Het gaat echter voor de meeste van onze tabellen helemaal niet op, omdat de meeste cijfers disarmen betreffen, en men eerder mag verwachten dat een economische crisis niet een stijging, doch eerder een daling van het aantal disarmen meebrengt,

wegens verminderde draagkracht van het goeode bevolkingsdeel en een geringere opbrengst van het patrimonium der instellingen. Op grond van instellingsrekeningen zullen we verder aantonen dat het aantal ondersteunden tijdens en na een crisis wel ongewijzigd kan blijven, terwijl de kwaliteit en de omvang van de steun drastisch worden beperkt. Het aantal disarmen van Lecluse (Waals-VI) evolueert van 65% in 1491 naar 3% in 1498 en 50% in 1505⁵⁸, uit de rest der enquête blijkt bepaald niet dat in 1498 een betere economische toestand voorhanden was, integendeel, de crisis liet in 1491 de goeode boeren en arbeiders echter niet toe de armenkas naar behoren te spijzen, en deed de renten van het carite-patrimonium minder opbrengen, daling van de ondersteuning kan dus samenvallen met stijging der behoefte. Wat we, in de huidige stand van het onderzoek, niet weten is in welke mate familiale solidariteit en bedelarij buiten het eigen dorp afdoende alternatieven waren voor tijdelijk uitvallende armenzorg. Zowel de these van Cuvelier voor Brabant, dat stijging van het aantal armen in de tabel pauperisatie impliceert⁵⁹, als die van Arnould, dat de daling der armencijfers in Henegouwen tussen 1540 en 1562 eerder op een algemene verarming van goeoden en armen (en dus minder armenzorg) wijst⁶⁰, moeten bijgevolg kritisch getoetst worden. Het zal wel zo zijn dat een lange reeks uitputtende oorlogen en krisissen tot een groeiende pauperisatie leidt: zie het voorbeeld van het Waalse platteland in Brabant tussen 1437 en 1526, meent Cuvelier⁶¹, zie ook Waals-Vlaanderen waar de troebelen van de 2e helft der 15e eeuw een normale 26% uit 1449 tot toppen van 37% opvoeren, en een zekere ontspanning na 1491 ook tot een daling tot 29% leidt. Eenzelfde verschijnsel oorlog en crisis leidt dus zowel tot daling der armencijfers (cf. hoger Lecluse) als tot een verhoging⁶².

2. Een andere onderzoeksweg lijkt ons de correlatie tussen het aantal armen en de globale bevolkingsevolutie. Indien men evenwel in de Brabantse tabellen het aantal gevallen telt waarin een stijging der bevolking gepaard gaat met een numerieke stijging der armen en een daling met een daling, dan doet zich dat 13 keer voor in absolute cijfers en 6 keer in de procenten, een omgekeerde tendens 7 keer in absolute cijfers en 14 keer in de procenten. Voor Waals-Vlaanderen is er positieve correlatie (stijging + stijging of omgekeerd) 31 × absoluut, 23 × procentueel, omgekeerde correlatie 31 × absoluut en 36 × procentueel. Veel valt er dus niet te concluderen, maar ook hier is dieper onderzoek geboden. Neemt men de globale bevolkingcijfers voor het gehele Waals-Vlaamse platteland⁶³, dan gaat de bevolkingsdaling tussen 1449 en 1485 gepaard met stijgende aantallen paupers, en omgekeerd tussen 1485 en 1498, de bevolking groeit tussen 1498 en 1505 en tussen 1505 en 1544-49 gaat echter ook gepaard met een stijging van het aantal armen. Maar het mechanisme kan in dubbele richting werken. Cuvelier heeft er op gewezen dat de stijging of daling van het aantal goeode haarden in Brabant tussen 1374 en 1437 wel degelijk zijn weerslag heeft op de pauperisatie aan het eind van

⁵⁸ A D N B 20 182 3761 3762 een deel van de armenkas werd bv. gebruikt om de verwoeste kerk te herstellen die tijdens de troebelen eind 15e eeuw verwoest werd.

⁵⁹ Cuvelier *Den* p. CCLXXXII.

⁶⁰ Arnould *Den* p. 283.

⁶¹ Cuvelier *Den* p. CXXXI CXXXIII.

⁶² Vb. van verhoging der armoede is Komen a° 1437 na militaire verwoesting en brand: il n'y a mie le tierch de peuple qu'il y soloit avoir et yceulx sont si tres povre qu'il ne sceuent que faire de povrete (A D N B 17 656).

⁶³ M. Braure, *Etude économique sur les chatellenies de Lille, Douai et Orchies d'après les enquêtes fiscales des XVe et XVIe siècles*, in *Revue du Nord* (1928) o.a. 199.

die fase in 1437; de demografisch gunstig evoluerende gewesten (Antwerps kwartier en Vlaams deel van Brussels kwartier) hebben het laagste percentage armen aan het eind (nl. in 1437), het erbarmelijk evoluerende Waals-Brabantse platteland (daling der bevolking van 38,5 à 51%) resulteert inderdaad in het hoogste armoedepercent (38,5%)⁶⁴.

Aangezien al deze ambiguïteit voortspuit uit het feit dat de aantallen armen in de haardentellingen in de meeste gevallen de ondersteuning door de dissen weergeeft, kunnen de gestelde vragen pas worden opgelost na een analyse van de aard en de evolutie van de steunverlening in een aantal plaatsen.

3. De geografische correlatie is opvallend. Zie Brabant met het steeds armere Waals gedeelte en het zeer stabiel blijvende Vlaamse deel van het Leuvens en Brussels kwartier. En ook de kaart van het Vlaamse platteland toont opvallende contrasten tussen districten met zeer veel fiskale armen als Dendermonde, Oudburg en Waas, gebieden met wellicht minder ondersteunden als Kortrijk en St. Winoksbergen, en territoria zonder armen misschien als Broekburg en de Vier Ambachten. Een heel onderzoeksterrein ligt hier open: is agrarische welvaart gekoppeld aan ruimere armenzorg, speelt de kwaliteit van de bodem en de flexibiliteit van het landbouwareaal een rol? Een opvallend verschijnsel op dit terrein is de intensivering der armenzorg in de stedelijke centra, blijkbaar te verklaren door de tendens bij de armen om het platteland te verlaten om een meer efficiënte steun te vinden in de beter georganiseerde stedelijke dissens⁶⁵. Voor Komen wordt dit in 1498 expliciet in de bron geadstrueerd; men vindt in de stad (of een groot tekstielcentrum als Komen) meer steun, meer werk, betere en goedkopere huisvesting⁶⁶. Ook voor Noord-Brabant tonen diverse bronnen de zuigkracht van de stedelijke armenzorg op de plattelandsbewoners aan⁶⁷. Er dringt zich een studie op van de migraties tussen platteland en steden, en tussen de steden of dorpen onderling, in het licht van het potentieel en de absorbeer-mogelijkheid van armen. Het tijdelijk karakter van deze bewegingen bemoeilijkt er echter de numerieke evaluatie van.

4. Een nuttige richting voor verdere opzoekingen ligt in de bepaling van de evolutie van de belastingdruk op de lokale gemeenschappen. Het staatsvormingsproces heeft - zo meent men althans, maar globale cijfers zijn erg schaars - het volume aan belastingen voor de onderdanen doen toenemen. Voor het graafschap Vlaanderen beschikt men over duidelijke cijfers in die zin, waaruit tevens blijkt dat het platteland meer dan de steden onder deze evolutie te lijden had⁶⁸. Toenemende fiskaliteit kan een verpaupering in de hand werken en de representativiteit van de verdeelsleutels als armoede-grens nog verder aantasten.

III. *Geïstitutionaliseerde armenzorg*

Kenmerkend voor de ontwikkeling van de armenzorg tijdens de late middeleeuwen was de ekstreme versnippering van initiatieven, die in zeer vele gevallen tot individuele

⁶⁴ Cuvelier, *Den*, p. CXV

⁶⁵ Cuvelier, *Den*, p. CCLXXXVI, Ligtensberg, *a w*, p. 287 (midden 15e eeuw)

⁶⁶ A D N, B 3761, f° 41 vcle armen stromen toe te Komen met het oog op 2 a 3 maal per week *ouverture du tran a passage, ou les dis povres gens prennent ung petit gaingnage et aussi que les dits povres gens trouvent les maisons a tres bon marche de louage*

⁶⁷ H F J M van den Eerenbeemt, 'Sociale spanningen en overheidsbeleid Bestrijding der bedelarij in het Noorden van Brabant in de vijftiende en zestiende eeuw', in *Varia Historica Brabantica*, I ('s-Hertogenbosch 1962) 152-159

stichtingen teruggingen en daardoor ook erg bescheiden van omvang waren. Ongetwijfeld bood deze veelheid van steunverlenende instanties voor een minderheid van behoeftigen de mogelijkheid om uit meer dan één ruif te eten, eventueel door van de ene instelling naar de andere te trekken, een toestand waartegen de rationalisatieplannen van de 15e en 16e eeuw ingingen. Anderzijds mag de veelheid van fondsen niet doen besluiten tot een overvloedige weldadigheid vooraleer de werkelijke aard en de omvang van de ter beschikking gestelde middelen grondig onderzocht werden.

In het algemeen mag men stellen dat het christelijke geloof een stimulans vormde voor de ondersteuning en er in ieder geval de vorm van bepaalde. Het kan moeilijk een toeval heten dat Pieter Breughels tekening 'De werken van Barmhartigheid', die in 1559 ontstond, precies het geheel van de activiteiten van de weldadigheidsinstellingen voorstelt. Voor een gegoed gelovige, zoals voor een instelling, bood het uitdelen van aalmoezen de gelegenheid om zelf 'zijn hemel te verdienen'. Het is typerend voor alle vormen van armenzorg in de behandelde periode dat zij verliepen volgens het ritme van het kerkelijk jaar. Het was duidelijk de bedoeling om vooral op de hoogtijdagen (Kerstdag, Pasen, Pinksteren, Allerheiligen, soms ook O.L. Vrouw Lichtmis) en tijdens de Vasten op een spektakulaire wijze de armen te herinneren aan de kerk en het geloof, en tegelijk het zieleheil van de schenkers te bevorderen. Als ondersteuning was deze aanpak vanzelfsprekend niet de meest efficiënte. Hierna zullen we het werkelijk belang van de activiteiten van enkele types van steunverleners trachten te omschrijven. Noodgedwongen gebeurt dit op een exemplarische wijze.

1. Typologie van steunverlenende instellingen

Een mooi voorbeeld in die zin is te vinden in de rekeningen van de *stad* Gent. Jaarlijks besteedde de magistraat een bedrag aan aalmoezen. In het begin van de 14e eeuw werden hiermee alleen bedelorden, broederschappen en een enkele behoeftige bedacht⁶⁹. Later breidde deze besteding zich uit en bezorgde het stadsbestuur wijn, haring en turf aan de bedelorden, maar ook aan hospitalen en andere verpleeginstellingen, en aan de armenkassen van de grote gilden. Bovendien deelde de stad viermaal per jaar een vat wijn uit aan dezelfde en aan arme gevangenen en huisarmen⁷⁰. De omvang van de

⁶⁹ De bedragen van de in Vlaanderen toegestane belastingen op de derde stand gingen zeer sterk stijgen vanaf hertog Karel de Stoute 1469-1506		minder dan 100 000 lb par	1 jaar
1440-1468	minder dan 100 000 lb par	100 000-200 000 lb par	1 jaar
	100 000-200 000 lb par	200 000-300 000 lb par	13 jaren
	200 000-280 000 lb par	300 000-400 000 lb par	10 jaren
		400 000-600 000	7 jaren
		600 000-900 000	4 jaren

W P Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden*(Verhandeling Kon Academie van België, Klasse der Letteren) ter perse N Maddens, *De beden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Keizer Karel V (1515-1550)*, proefschrift dat cerlang zal gepubliceerd worden in de reeks *Standen en Landen*. Een mooi voorbeeld van een lokale monografie, waarin de toenemende belastingdruk wordt vergeleken met de inkomsten van een Henegouws dorp, is van M A Arnould, 'L'incidence de l'impôt sur les finances d'un village à l'époque bourguignonne Boussot-sur-Haine, 1400-1555', in *Contributions à l'histoire économique et sociale*, I (1962), 41-105

⁶⁹ Vuylsteke, *Gentsche stads- en baljuwsrekeningen*, dl I, pp 163 r 1-2 (1321-22), dl II, pp 890 r 26-33, 891 r 30-31, 915 r 23 (1333-34)

⁷⁰ A Van Werveke, *Genise stads- en baljuwsrekeningen (1351-1364)*, KCG (Brussel 1970) pp 100-101 (1353-54), 323-325 (1357-58), 384-385 (1358-59), 459-461 (1360-61), 562-564 (1362-63) De wijnuutdelingen hadden plaats op Allerheiligen, Kerstdag, Pasen en Pinksteren. De haring werd tegen de winter geschonken. Soms deed de stad een kleine extra inspanning. 'Item ghegheven den huusharmen achter de stede in almoesenen mids den zwaer coudren wintre, 3 lb 5s gr (Stadsarchief Gent, stadsrekening 1407-8 f° 148 r°)

bedragen is revelerend: uitgedrukt in daglonen van een grondwerker of metselaarsknecht⁷¹, besteedde de stad in 1360–61 aan het uitdelen van haring zoveel als 470 daglonen, aan die van turf 528, aan die van wijn 1410. Alles bij elkaar een niet onaanzienlijke uitgave dus (meer dan 1% van het totaal budget) die echter in belangrijke mate ten goede kwam van de bedelorden, en waarvan de grootste post, de wijn, geen andere dan psychologische betekenis gehad kan hebben. De subsidiering van de bijstandskassen der gilden - waarover onze informatie in het algemeen nog zeer beperkt is en nader onderzoek gewenst⁷² - was een gevolg van hun toegenomen invloed in de magistraat, en had uiteraard de bedoeling om hun positie nog te verstevigen. De armenzorg van het stadsbestuur vervulde blijkbaar de functie om via de prediking door de bedelorden en door spektakulaire wijnschenken de arme bevolkingsdelen gunstig te stemmen voor het bewind. Aan systematische en rechtstreekse ondersteuning deed de stedelijke overheid dus niets. Wel bestond het gebruik dat stedelijke rechters bepaalde boeten, m.n. in verzoeningsprocedures, toewezen aan bedelorden, hospitalen, gasthuizen en armenzorg, of nog als uitdeling van aalmoezen in geld en natura. Vooral van de *maagzoen* stelde de stedelijke overheid vaak de besteding in die zin vast. Deze mogelijkheid werd zowel in de noordelijke als in de zuidelijke Nederlanden gevaloriseerd, evenwel zonder dat haar kwantitatieve betekenis in het geheel van de ondersteuning kan worden geschat⁷³.

Armoede en ziekte waren aanverwante problemen. Een ziek of invalied handwerker verloor tijdelijk of voorgoed zijn bestaansmiddelen en werd dus behoeftig. Heel wat instellingen werden opgericht om zieken, armen en arme zieken op te nemen. HI. Geesttafels, die normaal alleen voor armen instonden, hielpen regelmatig bedlegerigen met speciale giften, ook al waren zij geen regelmatige proveniers⁷⁴. Uit een aantal monografieën over *hospitalen* kan men opmaken dat het aandeel van de armen er geleidelijk meer in het gedrang werd gebracht door de praktijk van goeoden om zich

⁷¹ 13 s 4 d payment Van Werveke, *a w*, pp 583 e v (1363)

⁷² Voor Amsterdam zijn enkele nuttige normatieve gegevens te vinden in C. A. Van Manen, *Armenpflēge in Amsterdam in ihrer historischen Entwicklung* (Leiden 1913) pp 16-22

⁷³ Voorbeeld te Gent veroordeling wegens belediging tot o m het betalen van 100 Franse guldens in aalmoezen, met aan elk van de vier bedelorden haring, tarwe en erwten, evenals aan de zeven Tafels van de HI Geest, 'elken naer sinen groette ende quantiteit omme dat te deelne den aermen huusaermen ligghende te bedde' De beledigde partij zou, samen met haar 'maghen ende vrienden' de uitdelingen houden (Stadsarchief Gent, Zoendincboek, Reg van Staten van Goed 13, 1405-6, f° 256 r°) M b t de gegadigden kan worden opgemerkt dat niet de gewone proveniers maar de zieken of invaliden bedoeld werden. Andere voorbeelden aldaar reg 28, 1458-59, f° 286 r° - v°, Rijkarchief Gent, Raad van Vlaanderen, 7513, f° 8 v° - 10 r° (1490), 7510, f° 284 v° - 286 v° (1495), 7515, f° 81 v° - 82 v° (1499) in deze laatste drie gevallen enkel vermeld in de eisen, D M Nicholas, 'Crime and punishment in fourteenth-century Ghent', in *Belg Tijdschr Filol en Gesch*, XLVIII (1970) 293, ook het leprozenhuis, het Minderbroederklooster en de gasthuizen van Gouda werden meermaals als begunstigden genoemd. Drs J van Herwaarden maakte ons attent op dit gebruik en was zo vriendelijk al de vermelde gegevens mee te delen. Wij danken hem hiervoor zeer hartelijk.

⁷⁴ Tijdens de 15e eeuw deelde de HI -Geesttafel van de St -Niklaasparochie te Gent variabele geldsommen uit aan geïndividualiseerde gevallen van ziekte, kinderbed in moeilijke omstandigheden, invaliditeit, Bv in 1400-1 'Een armen kint dat lach up den Coernaert ziech ende men voerdet in de Biloke ghegheven 8 s par Baten sGheys broeder ghegheven een paer slapelaken daer hij ziech lach, 28 s ' - 1406-7 'Eenen kinde dat bezeten was in ons strate dat lach te O L Vrouw St -Pieters' - 1480-81 'Den cnape ghegheven om dat hij de zieken besorghede up de Couterveste in de pestelencie, vor zinen aerbeyt 48 s ' (Rijkarchief te Gent, S 172, 177 en 208) De HI Geesttafel van O L Vrouw te Mechelen besteedde jaarlijks vrij hoge bedragen aan het onderhouden van zieken thuis, eventueel met oppas, en aan het uitbesteden van zwakzinnigen bij Celbroeders of Zwartzusters. De weekvergoeding van 3 of 4 stuivers overtrof lichtes het dagloon van een metselaarsknecht zodat ze als het bestaansminimum voor een persoon kan aangezien worden (Archief C O O Mechelen, 8411-8419, a° 1521-45)

door de aankoop van een prebende een soort ziekteverzekering te reserveren⁷⁵. In de boekhouding van de hospitalen kan men niet gemakkelijk onderscheiden hoeveel armen er werkelijk doorlopend verbleven en hoevelen er andere vormen van steun genoten. In het Mechelse Drieuldigheidsgasthuis deelde men tijdens de 15e eeuw jaarlijks aan 65 armen niets meer uit dan 1 groot en een hoeveelheid boter van gemiddeld 180 kg, voor de totale vaste waarde van 3 lb. 10 s 5 d.gr. In het begin van de 16e eeuw worden daarentegen wekelijks vleesporties van 15 tot 21 kg expliciet vermeld voor de armen; met Pasen waren het 35 kg⁷⁶.

De functies van armensteun en ziekenverzorging lijken meestal niet scherp te zijn afgebakend. Te Brugge vervulde het Potterie-hospitaal, zij het op een beperkte schaal, ook de functie van een dis die op de kerkelijke hoogdagen brood, vlees of haring, kledingstukken en schoenen uitdeelde aan misschien 24 tot 36 proveniers⁷⁷. Het grote St. -Janshospitaal bleef ook nog in het midden van de 16e eeuw al dan niet authentieke pelgrims opnemen hoewel er gespecialiseerde instellingen bestonden. Tijdens de wintermaanden van 1547-48 bedroeg hun aantal gemiddeld 22 tot 28 per dag, op een totale logieskapaciteit voor 150 personen⁷⁸. Het Potterie-hospitaal ontving vooral invaliden en bejaarden, maar ook nog passanten⁷⁹. Ook het Grand Hôpital van Hoi stond voor deze categorie van behoeftigen open⁸⁰.

In elke stad van enige betekenis bestond tenminste één *passantenhuis*, meestal toegewijd aan St. Juliaan, waar behoeftige reizigers voor één avond en nacht onthaal vonden. Behoeftigen die niet konden genieten van andere bronnen van steun werden aldus tot een zwervend bestaan gedreven. Te Brugge was de opname capaciteit van de vier passantenhuizen zowat 200 personen. Het voedsel dat tijdens de wintermaanden 's avonds aan de gasten werd voorgezet, een dikke erwtensoep bereid met boter of olie, en brood, had een gezamenlijke voedingswaarde van niet eens 350 calorieën, wanneer men de aangekochte hoeveelheden moest verdelen over een maximaal aantal overnachters⁸¹. Het Mechelse St.-Juliaansgasthuis schonk tijdens de 15e eeuw jaarlijks tijdens de Vasten steeds bier voor de vaste waarde die toen 40,5 daglonen van een metselaars-knecht vertegenwoordigde. In het begin van de 16e eeuw deelde men er bovendien, en ook alleen tijdens de Vasten, zoals te Brugge broden van 4 miten uit, in aantallen variërend van 969 tot 1775. Het gewicht van deze broodjes schommelde omgekeerd evenredig met de graanprijzen; aan een gemiddelde prijs wogen ze niet zwaarder dan 220 gram⁸². Alleen tijdens de harde winter 1524-25 kregen de armen er ook bonen,

⁷⁵ R van der Made, *La Grand Hôpital de Huy, Organisation et fonctionnement, 1263-1795 (Standen en Landen XX)* (Leuven-Parijs 1960) pp 108-111, G Marechal, *Het hospitaalwezen te Brugge in de Middeleeuwen Een institutionele en sociale studie*, onuitgegeven doktoraatsproefschrift (R U Gent 1974-75) dl 1, pp 10-001 tot 10-007

⁷⁶ Archief C O O Mechelen, 8952 (vanaf 1446-47) tot 8957 (tot 1542) De vleesporties voor de armen staan zeer duidelijk onderscheiden in de rekening van 1526-27

⁷⁷ Marechal, *a w*, pp 11-040 tot 11-043

⁷⁸ Aldaar, pp 11-056 tot 11-062 en 11-088

⁷⁹ Aldaar, pp 11-063 tot 11-064

⁸⁰ Van der Made, *a w*, pp 128-129

⁸¹ Marechal, *a w*, pp 11-022 tot 11-038

⁸² Archief C O O Mechelen, 9043-9047 (vanaf 1468-69) Het bedrag van de bieruitdelingen bedroeg in de 15e eeuw 27 s gr, in de 16e eeuw was het steeds minder. Aangenomen dat het roggebroden betrof -de enige aanduiding van tarwebrood gold een prijs van 6 miten- is de prijsberekening als volgt. prijs 40 d per Antwerps vierdel van 78 liter, 78 (40 d × 6 d) = 0,325 × 0,68 (soortelijk gewicht rogge) = 221 gram. Zie hierover ook Blockmans, 'Armenzorg en levensstandaard te Mechelen'

erwten en gerookte haring ter waarde van 140 daglonen van een metselaarsknecht, nl. 795 liter bonen of 500 liter erwten en 1400 haringen.

De vergelijking van de steunverlening van deze instellingen in twee steden toont aan dat de ontvankelijkheid van Brugge aanzienlijk groter was dan die van Mechelen. In de Reiestad deelde men voedsel uit gedurende een viermaal langere periode dan in de Dijlestad, en het was er ook meer gevarieerd. Ongetwijfeld was ook de logiescapaciteit te Brugge groter (misschien het dubbele) blijkbaar omdat haar aantrekkingskracht op vreemdelingen groter was. Dit alles voert tevens tot het besluit dat de ondersteuningsfunctie van de passantenhuizen miniem was wegens 1) de beperkte logiesmogelijkheid, vooral in de tijd (alleen te Amsterdam was er sprake van drie nachten)⁸³, 2) de schrale voedselbedeling, alleen tijdens een bepaalde tijd van het jaar (40 dagen te Mechelen, maximaal 176 te Brugge, en 3) de gerichtheid op vreemdelingen.

Het optreden van nog een ander type instelling, de *broederschap*, verdient eveneens aandacht. Een recente studie over de O.L. Vrouwe Broederschap van 's-Hertogenbosch toont aan dat dit hoogst voorname gezelschap de zorg voor de armen hoog in zijn blazoën had geschreven. Vanaf 1372 organiseerde het een jaarlijkse uitdeling van 383 kg. roggebrood. Vanaf 1396 groeide dit uit tot 4 distributies per jaar op kerkelijke hoogdagen (de vierde zondag van de Vasten, 24 juni, 15 augustus en 1 november) van telkens 476 kg brood. Deze hoeveelheid bleef konstant, ook gedurende de 16e eeuw, hoewel de inkomsten van de broederschap aanzienlijk stegen. Die werden echter in toenemende mate besteed aan rijke maaltijden voor de broeders. Naast de eigen bedelingen alimenteerde de broederschap er ook krachtens stichtingen met het persoonlijk kapitaal van haar leden (zogen. spinden). Zo waren er 12 per jaar voor telkens 476 kg. In het totaal deelden de broederschap en haar leden per jaar zowat 7612 kg. roggebrood uit, d.w.z. voldoende voor 21 personen. In de praktijk hebben wellicht meer monden minder van dit brood gegeten. In beperkte mate zorgde men ook voor schoenen (ten hoogste 118 paar in 1477), kledingstukken en aalmoezen⁸⁴. De algemene appreciatie van dit voorbeeld is dat deze instelling weliswaar tastbare prestaties leverde, maar dat die niet beantwoordden aan de evolutie van de behoefte, en ver beneden de mogelijkheden bleven. Verdere onderzoekingen over de effectieve ondersteuning door soortgelijke organisaties zouden moeten aanwijzen of en in hoeverre de Bossche optimaten nog de besten in hun genre waren. . .

Richten we onze aandacht thans op een *kerkelijke instelling*. Omwille van de rijkdom van het bronnenmateriaal viel de keuze op de Gentse St. -Pietersabdij, één der oudste en rijkste van de Nederlanden. De rekeningen van de aalmoezenier onthullen dat de abdij tijdens de tweede helft van de 14e eeuw aanzienlijke bedragen spendeerde aan uitdelingen voor de armen en ook voor bepaalde charitatieve instellingen en bedelorden. Deze inspanning werd vooral geleverd in de vorm van brood, speciën en lijnwaad. Varkensvlees, haring, wijn, bier en schoenen waren minder belangrijke posten. Vergelijkt men de omvang van deze bedelingen met die van de Hl. Geesttafel van de St. Niklaasparochie (waarover verder meer) in dezelfde periode dan blijken deze laatste globaal ver onder die van de abdij te zijn gebleven. Alleen voor varkensvlees overtrof de dis haar. Daarentegen beliepen de brooddistributies van de abdij ruim het tienvoud van

⁸³ Van Manen, *a.w.*, p. 10.

⁸⁴ G. C. M. van Dijk, *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwe broederschap te 's Hertogenbosch 1318-1973. (Bijdragen tot de Gesch. v.h. Zuiden v. Nederl. XXVII)* (Tilburg, 1973) pp. 56, 163-167, 285-289.

die van de dis. Zij werden gespijsd door de inkomsten in natura, en bleven belangrijk, met een tendens tot toename naar het midden van de 15e eeuw (zie grafiek). Vanaf het einde van de 14e eeuw slonken de geldelijke inspanningen van de aalmoezenier echter sterk, en wel op alle posten. De gelduitdelingen hielden het best stand. Tijdens het eerste decennium van de 15e eeuw beliepen zij 220 tot 452 daglonen van een metselaarsknecht. Het maximum in de 14e eeuw had 728 daglonen bedragen (met inbegrip van de giften aan instellingen). De andere uitdelingen namen een eerder symbolisch karakter aan. Deze besparingen wekken enige verwondering op, daar de geldelijke inkomsten van 1410 tot 1450 veel sterker stegen dan de uitgaven. Deze capaciteit werd afgewend naar andere bestemmingen zoals smeergelden aan de Hl. Stoel voor ambtsbenoemingen⁸⁵. Een tweede opvallende tekortkoming geldt de halvering van de brooduitdelingen tijdens de duurte- en pestjaren 1399-1402, die verklaard wordt door geringere graaninkomsten, maar niettemin de nood, toen hij het hoogst was, het slechtst lenigde. Tenslotte ontsnapte ook de aalmoezenier van de St.-Pietersabdij niet aan de kwaal van de eenzijdige gerichtheid op brood en geld, waarvan we de nadelen hoger aanstipten.

Dit ene voorbeeld toont aan dat de aanwezigheid van een belangrijke abdij een grote invloed kan uitoefenen op de armenzorg. Te onderzoeken is nu in welke mate dit elders ook het geval was, maar vast staat dat het beeld zeer onvolledig zou zijn zonder deze component. Herinneren we ook aan de onrechtstreekse interventie van de abdij door de steun die zij aan diverse dissen, infirmerieën en hospitalen verleende.

2. De Tafels van de Hl. Geest

De parochiale dissen waren ongetwijfeld de instellingen die in de Nederlanden op de meest uitgebreide schaal aan armenzorg deden. Oudere studies hebben ze vooral langs institutionele zijde belicht⁸⁶. Veel relevanter is de aanpak gebleken in enkele recente bijdragen, waarin de omvang van de verstrekte hulp per begunstigde werd becijferd⁸⁷. Hierbij zijn vooral de variëteit, de spreiding en de hoeveelheid van het uitgedeelde voedsel van belang. In het algemeen kan men nl. stellen dat de concentratie van de bedelingen rond de kerkelijke hoogtijdagen een ongelijke spreiding van de calorieën over het jaar veroorzaakte, waarbij vooral het bijzondere voedingsregime tijdens de Vasten deze 40 dagen kwalitatief en kwantitatief tot de best voorziene van het ganse jaar maakte. Nog onvoldoende heeft men aandacht besteed aan de evolutie op lange termijn van de ondersteuning, de ondersteuning tijdens perioden van aangetaste koopkracht en het financiële beleid van de Tafels. In een later stadium zal uiteraard zoveel mogelijk vergelijkend moeten worden gewerkt.

Hoewel de aard van de uitdelingen een grote gelijkvormigheid vertoont (brood,

⁸⁵ G De Mey, *De financiële organisatie van de Sint-Pietersabdij te Gent in de tweede helft van de 14e eeuw en de eerste helft van de 15e eeuw*, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling R U Gent, 1970), pp 106-113. Mevr. Van Damme-De Mey was zo vriendelijk haar kopieën van de aalmoezeniersrekeningen te onzer beschikking te stellen, wat ons toeliet de bovenstaande evaluaties te formuleren. Wij danken haar daarvoor van ganser harte. De referenties van deze documenten zijn: Rijksarchief te Gent, Fonds St. Pieters I, 645-680, 25, 2272-2273.

⁸⁶ Ligtenberg, *Armenzorg te Leiden*, pp 158-233, J. Wuthof, 'De Tafels van de Heilige Geest te Mechelen', in *Handelingen van de Mechelse Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst*, 32-33 (1927-28) 85-134 en 35-89.

⁸⁷ Tits-Dieuaide, a a , Ch. De Geest, 'Les distributions aux pauvres assurées par la paroisse Sainte-Gudule a Bruxelles au XVe siècle', in *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, VII (1969) 41-84, Blockmans, 'Armenzorg en levensstandaard te Mechelen'.

kleding, schoenen, vlees, brandstof, speciën, haring, erwten, vetstoffen, wijn en bier) verschildt de relatieve omvang van deze posten van de ene parochie tot de andere, en zijn er hier en daar weglatingen en toevoegingen (soms kaas, eieren, boter en vijgen). Opvallend is dat brooduitdelingen normaal met rogge werden verzorgd, behalve op speciale dagen, vooral tijdens de Vasten en met Pasen, wanneer men tarwebroden gaf. Gent en Brugge vormden uitzonderingen op deze regel: daar schakelde men alleen in hoogste nood (de jaren rond 1490) over op roggebrood⁸⁸. Deze luxe treft men ook aan in Firenze⁸⁹, en in het Westvlaamse dorp Pittem, waarvan we de disrekeningen eveneens als steekproef onderzochten⁹⁰. Te Brussel is uitwijking van rogge naar gerst geattesteerd in krisistijd⁹¹. Het brood vormde overal de hoofdschotel, het meest regelmatig, en in de grootste hoeveelheden, die bovendien op lange termijn geen tendens tot verminderen vertoonden.

Wij hebben een onderzoek uitgevoerd naar de werking van enkele HI. Geesttafels, met de bedoeling iets meer licht te werpen op de zojuist gestelde vragen. Bijzonder waardevol is de reeks rekeningen van de Tafel van de centraal gelegen St. Niklaasparochie te Gent, die reeds vanaf het begin van de 14e eeuw voorhanden zijn⁹². Verder onderzochten we de enige Tafel van 's Hertogenbosch, met rekeningen vanaf het midden van de 15e eeuw⁹³, de vier Tafels van Mechelen (op een totaal van 7) waarvan de rekeningen vóór het midden van de 16e eeuw bewaard zijn (slechts in één geval reeds vanaf het laatste derde van de 15e eeuw)⁹⁴, de drie rekeningen die overblijven van de enige Tafel van Aalst⁹⁵, en tenslotte de 15e-eeuwse rekeningen van een plattelanddis, nl. die van het Westvlaamse Pittem⁹⁶.

Wij brachten de hoeveelheden graan in grafiek, welke deze instellingen jaarlijks tot brood voor de armen lieten bakken (zie de grafieken op p. 536 e.v.). Bij een eerste oogopslag is reeds duidelijk dat er ook voor dit elementair produkt grote verschillen bestonden in de tijd en tussen de instellingen. De brooduitdelingen van de Bossche HI. Geesttafel waren opvallend omvangrijker dan waar ook elders. Rekent men met een aantal van 550 proveniers in 1526⁹⁷, dan kan elk 186,5 kg per jaar of 511 gram per dag ontvangen, wat nog geen voldoende portie betekent om één persoon te voeden (zie tabel VIII).

Hieraan kunnen ter verdere vergelijking nog de gegevens betreffende de centrale dis van Leuven, en de St.-Goedeleparochie van Brussel worden toegevoegd, resp. 215 gram

⁸⁸ Rijksarchief te Gent, S 14-15 (HI. Geest St. -Niklaasparochie); Maréchal, *Hospitaalwezen te Brugge*, p. 11-035.

⁸⁹ De la Roncière, 'Pauvres et pauvreté à Florence', p. 676 n. 29.

⁹⁰ Rijksarchief te Kortrijk, gemeentearchief Pittem, 275a (alleen in 1489-90 werd maar de helft van de gewone hoeveelheid tarwebrood uitgedeeld, en daarnaast een partij roggebrood).

⁹¹ De Geest, a.a., pp. 68-69.

⁹² Goed bewaarde reeks vanaf 1311-12: Rijksarchief te Gent, S 496-522; rollen 119-138, 157; S 169-212; S 11-45 (1533-34).

⁹³ Archief van de Godshuizen te 's-Hertogenbosch, 406-422 (1453-54 tot 1534-35).

⁹⁴ Archief C.O.O. Mechelen, 8207-8212 (St. -Rombout, vanaf 1530), 8411-8415 (O.L. Vrouw, vanaf 1521), 8481-8490 (St. -Jan. vanaf 1528): archief van de pastorie St. -Pieter en Paul (vanaf 1466). De cijfergegevens zijn te vinden in de bijlagen van Blockmans, 'Armenzorg en levensstandaard te Mechelen'.

⁹⁵ Stadsarchief te Aalst, 1991-1993 (1464-65, 1466-67 en 1534-35).

⁹⁶ Rijksarchief te Kortrijk, gemeentearchief Pittem, 275a (vanaf 1486-87).

⁹⁷ Gegeven uit de haardentelling van dat jaar: Cuvelier, *Den*, p. CCLXXXIV. De rekeningen zelf geven als enige aanduiding het aantal schoenen dat rond die tijd ca. 600 bedroeg wat, het aantal voor Ieden van het huizezin afgetrokken, tot een gelijkaardig aantal proveniers leidt. Maar hoeveel proveniers waren er werkelijk tijdens de 15e eeuw, toen de haardentelling van 1438 300 armen opgaf, en er jaarlijks 1000 tot 1500 paar schoenen werden uitgedeeld (1453-1490)?

TABEL VIII *Omvang van de brooduitdelingen van HI -Geesttafels.*

	Tijdstip	aantal proveniers	liter graan	kg brood	portie p/jaar (kg)	portie p/dag (gram)
<i>Gent</i> (St Niklaas)	ca 1330	1000 ⁹⁸⁾	±3000	±2700	2,7	
	ca 1360	369	±3000	±2700	7,317	
	1400-1430	154	±4000	±3600	23,377	
	vanaf 1458	50	(6466) 3195	(5819) 3028	60,560 ⁹⁹⁾	166
<i>Aalst</i>	ca 1465	200	4045	3641	182	500
<i>Puttem</i>	ca 1486	28	1180	1062	37,132	101
<i>Mechelen</i>						
(St -Pieter)	1530-36	125	5716	4859	38,872	106
(O L.-Vrouw)	1530	100	9916	8429	84,286	231
	1536	125	15761	13397	107,176	294
(St -Rombout)	1530	100	18013	15311	153,11	419
	1536	100	20394	17335	173,349	475
<i>'s-Hertogenbosch</i>	1526	550	120681	102579	186,507	511

brood per dag (tijdens de periode van gestabiliseerd hoge uitdelingen 1470-88) en 611 gram (periode 1440-60)¹⁰⁰. De verschillen tussen de dissen blijken groot te zijn geweest. St. Goedele was het mildst, gevolgd door 's-Hertogenbosch, Aalst en St.-Rombout. Nergens was de bedeling echter voldoende als broodrantsoen voor een volwassene, zelfs niet indien hij zich in een normale verhouding voedde met andere produkten. Opvallend laag waren de porties in de Gentse St. -Niklaasparochie gedurende de 14e eeuw en eerste helft 15e eeuw. Toen zij nadien merkkelijk werden opgedreven, geschiedde zulks ten koste van andere produkten en van het aantal bedeeden, zodat de operatie als geheel nog een aanzienlijke bezuiniging inhield.

In de meeste instellingen vormden het vlees en het lijnwaad de belangrijkste posten die in geld werden verrekend. 's-Hertogenbosch vormt hierop een merkwaardige uitzondering door bestendig ca. 10% van zijn budget te besteden aan schoenen en nauwelijks enkele procenten, vanaf 1470 nog maar zelden meer dan 1% aan vlees. Die post werd er overigens definitief geschrapt vanaf 1484. Ook in de Gentse St. Niklaasparochie slokten grote aantallen schoenen tijdens de eerste helft van de 14e eeuw 30 tot 40% van de uitgaven op. De hoge prijs en voedingswaarde van het vlees vergen speciale aandacht voor die rubriek (zie tabel IX).

De aantallen varkens die te Leuven en in de Brusselse St. -Goedeleparochie werden uitgedeeld, lagen aanzienlijk hoger nl. van 100 tot 220 en tussen 50 en 80¹⁰¹. Hoewel de

⁹⁸ Op grond van het aantal schoenen Vanaf 1458 worden de aantallen proveniers opgegeven

⁹⁹ De brooduitdelingen op de hoogtijdagen bereikten 350 proveniers, we berekenden hun mogelijke betekenis voor de 50 proveniers die wekelijks bedacht werden Voor de 300 anderen heeft een berekening per jaar geen zin

¹⁰⁰ Tits-Dieuaide, a a , pp 436-37, De Geest a a , 79, wij telden zelf 1 pond (470 gram) per dag samen met 109,5 pond per jaar, gespreid over een aantal dagen, gedeeld door 365 (141 gram) Dit cijfer is dus, zoals heel wat andere, een gemiddelde

¹⁰¹ Tits-Dieuaide, a a , 431, De Geest, a a , 58 en 79 Volgens onze berekening, een varken geschat aan 30 kg vlees, zouden de rantsoenen van St -Goedele maar de helft bedragen van wat de auteur opgeeft, nl 5,625 kg

TABEL IX. *Omvang van de vleesuitdelingen van Hl.-Geestafels*

	Tijdstip	aantal proveniers	aantal varkens p/jaar	hypothetisch totaal gewicht (kg)	individuele porties (kg) p/jaar
<i>Gent</i> (St.-Niklaas)	ca. 1330	1000	14	420	0,420
	ca. 1360	369	14	420	1,138
	1400-1430	154	13	390	2,532
	na 1430	—	—	—	—
<i>Aalst</i>	ca. 1465	200	18	540	2,7
<i>Pittem</i>	ca. 1490	28	2	60	2,143
<i>Mechelen</i> (St.-Pieter)	1494	110	41	1230	11,181
	1529	110	16	480	4,364
	(St.-Rombout) 1532	100	18	540	5,4
<i>'s-Hertogenbosch</i>	1475	550	34	1020	1,85

gewichten op een geheel fictieve wijze werden geschat (een gemiddelde van 30 kg vlees per varken), hebben deze berekeningen comparatief een reële betekenis. Het is zondermeer duidelijk hoe relatief al deze vleesuitdelingen waren. Eén, twee, drie of viermaal per jaar ontvingen de proveniers een hoeveelheid waarvan zij nauwelijks enkele dagen konden eten. Zelfs in het meest gunstige geval van de Mechelse St.-Pietersparochie in 1494 betekende deze bedéling niet meer dan 37 gram per dag. Overal vertoonden de vleesdistributies trouwens een tendens tot verminderen en verdwijnen. In de Gentse St. Niklaasparochie werden ze geschrapt ca. 1458, in 's-Hertogenbosch in 1484, in de Mechelse Tafels in 1535; in Aalst vielen ze terug van 18 varkens in 1467 tot 3 in 1535.

Over de andere voedingsmiddelen kunnen we kort zijn. Zij werden haast uitsluitend uitgedeeld tijdens de Vasten en zorgden ervoor dat de behoeftigen door een meer gevarieerde en meer omvattende voeding aan de plichten van de eredienst werden herinnerd. Hoewel - paradoxaal genoeg - het voedselpakket tijdens de Vasten méér en beter was, bleef het ver onvoldoende¹⁰². Voor andere uitdelingen, zoals kledingstukken, schoenen en brandstof, is de toestand erg uiteenlopend. In de Gentse St. Niklaasparochie werden de eerste twee al voor het midden van de 15e eeuw tot niets herleid.

In een aantal Tafels namen de uitdelingen in speciën sterk toe als een gedeeltelijke compensatie voor de inkrimping van die in natura. Te Gent reduceerde een hervorming van de bedélingen ca. 1458 de items tot brood, geld, haring, turf en lijnwaad, waarvan enkel de eerste twee regelmatig en aanzienlijk waren. Van dan af maakten de speciën, die voorheen slechts enkele percenten beliepen, 20 tot 30% van het budget uit (prijs van het graan inbegrepen). Te Mechelen zette deze evolutie zich door in 1535, tegelijk met de schrapping van andere posten. Op dat ogenblik was ook te Aalst het bedrag van de gelduitdelingen verdubbeld t.o.v. 1467, ten koste van het vlees. Deze omschakeling ging overal gepaard met een grotere spreiding van de distributies, die dan

¹⁰² De Geest, a.a., 79; Tits-Dreuaide, a.a., 436-437 (m.b.t. olie, haring, erwten en bonen); Blockmans, 'Armenzorg en levensstandaard'.

een wekelijks ritme aannamen, zowel voor brood als voor speciën. Hoewel nergens nominale bezuinigingen werden gerealiseerd door deze hervorming, leidde zij voor de proveniers op langere termijn ongetwijfeld tot een verlies, aangezien zij steeds plaats vond in een periode van snel stijgende prijzen voor vlees en andere waren. Te Gent werd bovendien het aantal proveniers herleid van 149 in 1430 tot 50 vanaf 1459; tijdens de Vasten en hoogtijdagen was het aantal bedeeden echter 350. De inspiratie van deze maatregelen is dubbel: enerzijds blijft zeer sterk de zorg bestaan om het kerkelijk leven te markeren door spektakulaire uitdelingen op hoogtijdagen, anderzijds moest een hogere frekwentie van (uiteraard kleinere) bedélingen de controle over de proveniers efficiënter maken. Het baart geen verwondering dat deze tendens tot versobering en strengere controle zich het vroegst manifesteerde in een zeer grote stad, en later in steden met een trager ontwikkelingstempo. In ieder geval preludeert zij reeds op de maatregelen welke de keizerlijke ordonnantie van 1531 zou trachten te veralgemenen¹⁰³.

Een tweede vaststelling die de maatregelen van 1531 helpt verklaren, geldt het financieel beleid van de Tafels. Gegroeid door opeenstapeling van giften die verplichtingen inhielden, eisten de algemene kosten en de uitgaven aan kerkelijk ceremonieel ter ere van de schenkers een aanzienlijk en steeds groeiend aandeel op in het budget. In 's-Hertogenbosch beliep de rechtstreekse ondersteuning van armen niet meer dan 15 tot 28% van de uitgaven in geld (de brooduitdelingen blijven dus terzijde). Te Aalst bedroegen de kerkdiensten in 1535 31% van de uitgaven van de Tafel, in Pittem 29% in 1486-87. Voor Gent noteerden we daarvoor in 1411-12 24%, in 1463-64 37%. De jaarlijkse aankopen van duur lijnwaad voor het koor dat deze diensten opluisterde beliepen het dubbele van de uitgaven die deze Tafel besteedde aan lijnwaad voor de armen. Aan deze post werd ook in de somberste hongerjaren niet geraakt. Daartegen steekt de efficiëntie af van een nieuw type van dis, de Tafel van de Huisarmen van de St. Romboutparochie ontstaan in 1499 te Mechelen. Daar ging gemiddeld 77% van een budget hetwelk dat van de Hl. Geesttafel evenaarde, rechtstreeks naar armensteun¹⁰⁴.

In dezelfde richting voert ons de vraag hoe de ondersteuning reageerde op krisissen in de landbouw. In een heleboel gevallen kan worden aangetoond dat de voorzichtige politiek van de ontvangers, die doorgaans behoorlijke graanvoorraden op de zolders van het Hl. Geesthuis in stand hielden, toeliet de meeste krisissen door te spartelen met behoud van de gebruikelijke uitdelingen. In sommige gevallen konden de brooduitdelingen zelfs worden opgedreven (Gent, 1400-1403-1418-1482; 's-Hertogenbosch 1521-24; Mechelen, St. -Pieter, 1481-82). Het uitermate hevig, langdurig en algemeen karakter van de crisis van 1480-90 heeft echter alle instellingen in moeilijkheden gebracht. De brooduitdelingen te 's-Hertogenbosch vielen terug tot de helft en bleven tot 1511 beneden het peil van de zeventiger jaren. Er akumulde zich een schuld aan de Tafel, te wijten aan niet ontvangen leveringen, die vanaf 1486 gedurende 20 jaar de inkomsten van een normaal jaar evenaarden.

Slechts heel geleidelijk is dit actief tijdens de twintiger jaren verminderd. Ook in speciën beliep het krediet decennieën lang 100 tot 150% van de inkomsten, terwijl tijdens de jaren negentig begrotingstekorten van 20 tot 40% kourant waren. Hetzelfde beeld geeft de

¹⁰³ Men zal opmerken dat de ordonnantie van 7 oktober 1531 de magistraten voorhoudt de distributies wekelijks te houden, en dat er daarbij, in die volgorde, sprake is van geld, brood, hout en klederen, maar niet van vlees: E. Lameere, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2e serie, 1506-1700, III (Brussel 1902) p. 269.

¹⁰⁴ Blockmans, 'Armenzorg en levensstandaard'.

Niklaas HI. Geesttafel: niet geïnde rechten tot een beloop van de totale jaarinkomsten en meer, een toestand die pas tijdens het tweede decennium van de 16e eeuw genormaliseerd werd. Twee besluiten hieruit: tijdens de hevigste nood bleven de Tafels totaal in gebreke en moesten zij bij een stijgende verarming hun ondersteuning fel inkrimpen. Anderzijds heeft de crisis van de late 15e eeuw zolang het budget belast, dat zij tot ver in de 16e eeuw de elasticiteit misten om de moeilijke tijd die zich toen aankondigde, het hoofd te bieden. Deze beide symptomen van niet efficiënt beleid hebben ongetwijfeld de hervormingstendenzen vanaf de twintiger jaren in de hand gewerkt.

Het is duidelijk dat de gegevens over de ondersteuning door de HI. Geesttafels gezien moeten worden in het licht van de *ekonomische konjunktuur* van de betrokken stad of streek. De aantasting van de koopkracht vanaf 1475 en in verhevigde mate opnieuw vanaf 1520 was een algemene faktor van pauperisatie en dientengevolge van grotere vatbaarheid van de minst bedeeden voor sterften¹⁰⁵. In een aantal steden speelde de achteruitgang van de basissectoren van de economie een doorslaggevende rol. Zulks werd aangetoond voor Leiden en Mechelen tijdens de eerste helft van de 16e eeuw¹⁰⁶. Voor Diksmuide kan deze korrelatie reeds tijdens de 15e eeuw gelegd worden. De traditionele lakennijverheid stortte er tijdens de eerste twee decennia van de eeuw in elkaar: de opbrengst van de lakennijverheid daalde van 9568 s. par. in 1380-81 tot 572 in 1420-21, en het aantal door de stad aangehechte loodjes van 10.500 in 1403-4 tot 400 in 1420-21. Een reeks door de stad ingestelde heffingen waarin de fiskale armen opgenomen waren, reveleert tot 40% ontduikers in 1454-59¹⁰⁷. Toen in 1469 de haarden werden geteld, noteerde men er te Diksmuide 225 arme, en 83 leegstaande woningen (eveneens een verschijnsel van dekadentie) op een totaal van 636. Rekent men alleen de 553 bewoonde, dan waren ook volgens deze bron ruim 40% arm¹⁰⁸, een hoog aandeel dat verklaard wordt door de sociale deklassering van arbeiders uit een wegwijnende industrietak.

Een combinatie van fiskale enquêtes en praktijkdocumenten over armenzorg laat toe de *diversiteit* van en de *fluctuaties* in de groep ondersteunden nader te bepalen. In 1469 werden 72 arme gezinshoofden te Mesen opgesplitst in drie subgroepen: 1. de disarmen, 2. armen die leven *up harerleden handwerc*, 3. armen die belast zijn met grote cijnsen, renten en pachten . . . *want zij lettet propers hebben*. Deze laatsten zijn kleine pachters die sporadisch verdrinken onder de druk van hun verplichtingen¹⁰⁹. Men bedenke hierbij dat de meeste van deze gegevens buiten de eigenlijke crisisjaren vallen, zodat de konjunkturele pieken van de armoede, die dus de niet ondersteunde handwerkers en pachters troffen, hier buiten ons gezichtsveld blijven.

Het is evident dat naast de hier vermelde konjunkturele vorm, ook een vorm van structurele armoede aanwezig geweest moet zijn, doordat de ekonomische toestand voor een deel der bevolking een blijvende en langdurige werkloosheid meebracht, zoals de gevallen van Diksmuide, Mechelen en Leiden aantonen.

¹⁰⁵ De boeiende studie van H. Neveux, 'La mortalité des pauvres à Cambrai (1377-1473)', in: *Annales de démographie historique* (1968), 73-97 verdient navolging m.b.t. de relaties: oorzaken en gevolgen van de abnormale mortaliteit van armen, vooral in de ekonomie.

¹⁰⁶ Ligtenberg, a.w., p. 14 en Blockmans, a.a.

¹⁰⁷ G. Schacht, *Sociaal-ekonomische structuren te Diksmuide in de 15e eeuw* (onuitgeg. licentiaatsverhandeling R.U. Gent 1974), pp. 55-56, 121-125.

¹⁰⁸ L. Gilliodts van Severen, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Petites villes*, VI (Brussel 1893) pp. 579-580.

¹⁰⁹ A.D.N., B 195/36.

Het bestaan van georganiseerde armenzorg op het platteland is uit de fiskale dokumentatie expliciet bekend voor de meeste dorpen van Vlaanderen, Henegouwen en Brabant in de 14e-15e eeuw¹¹⁰ In Artesie ontbreekt elke informatie over het bestaan van dissen, hoewel dit daardoor niet uitgesloten is¹¹¹ De rekeningen van de HI -Geesttafel van het dorp Pittem reveleren een volstrekt analoge werking als in de steden, hoewel iets persoonlijker wegens de kleine schaal

De haardentelling van 1469 gaf voor dat dorp 40 arme haarden op een totaal van 232¹¹² De brooduitdelingen omvatten slechts tweemaal per jaar 40 stuks, tegenover zesmaal 24, 25 of 26 en eenmaal 36 De distributies van schoenen begunstigten in 1486-87 23 volwassenen en 21 kinderen, in 1487-88 19 en 24, in 1489-90 22 en 32, in 1492-93 8 en 2 Een jaarlijkse gelduitdeling richtte zich weer tot 40 proveniers Zelfs als aanwijzing over het aantal disarmen is het cijfer over de fiskale armoede dus niet zondermeer aanvaardbaar Voor de belangrijkste bedelingen, zoals ook die van lijnwaad, was het aantal gegadigden geringer Toch is de overeenstemming van 40 arme haarden en 40 brooduitdelingen treffend Ze toont aan dat de cijfers der haardentellingen vrij goed weerspiegelen wat de dis maximaal presteert Doch men geve er zich rekenschap van dat de realiteit der distributies veelal lager ligt, en dat het aantal (hier 40) ook geenszins al degenen impliceert die ondersteund zouden moeten worden, en dus niet de grens van de behoefte aangeeft

In Waals-Vlaanderen, waar de fiskale enquêtes de kwalitatief beste informatie opleveren, wordt de instelling met de naam *carite (des pauvres)* aangeduid In Vlaams-Vlaanderen gebruikt men de term *disch* In Brabant wordt in de telling van 1496 voor de dorpen onderscheid gemaakt tussen huisarmen en armen uit HI Geesthuizen, terwijl in die van 1526 de nuance wordt gemaakt tussen niet minder dan vijf categorieën van armen die op een of andere wijze geholpen worden, nl HI Geestdisarmen, armen die thuis steun ontvangen, armen die een beroep uitoefenen (voor wie de steun een noodzakelijk supplement voor het loon is), gasten van tehuizen, en mendicanten (blijkbaar rondtrekkende en sporadisch ondersteunde bedelaars)¹¹³

De leiding van de plattelandsdissen berust praktisch overal bij de dorpspastoor De parochiale armenkas wordt gespijsd door giften der gegoede parochianen, maar vooral door in cijns gegeven eigendommen van de dis¹¹⁴

Deze inkomsten zijn vaak ontoereikend om de voorhanden nood te lenigen De enquête van 1498 voor de kasselrij Rijsel reveleert dat te Wasquehal op 100 haarden er 8 a 9 genieten van hulp van de carite doch dat 8 a 10 anderen bovendien steun zouden ontvangen, indien de inkomsten hoger zouden liggen Om dit tekort te verhelpen gaan in dit geval althans 4 van de niet ondersteunde arme gezinnen van huis tot huis bedelen¹¹⁵ Dit bedelen is inderdaad de replek bij uitstek op vaak ontoereikende dissteun

¹¹⁰ A D N B 197 passim, A R A Brussel, Rekenkamer, Reg n° 45 978, Arnould, *Denombrements* p

181 Cuvelier, *Denombrements* bv p 290

¹¹¹ Bocquet, *Recherches*, p 139

¹¹² De Smet *Denombrement*, p 131 (gegeven gecollationeerd met het document, er waren 12 immune haarden als eigendom van stedelingen)

¹¹³ Cuvelier, *a w* pp 493 en 415 voor de 6 dorpen van Herent zijn de verhoudingen in 1426 103 HI Geestarmen, 24 huisarmen en 5 mendicanten (pp 329 33, 432)

¹¹⁴ A D N B 3752 en vlg passim *Bull Comite Flamand de France* XXVII, (1928) 13 82 begin 15e e te Meteren behoren op 3718 gemeten die het dorp aan landbouwgrond telt, 165 tot het patrimonium van de *carite*

¹¹⁵ A D N B 3761 f° 39, voor Nomain (f° 69), se en y a autres qu il leur seroit bien mestier d'en prendre et donner se les biens de ladite carite se pouvoient si avant entendre

In tabel X geven we voor enkele dorpen uit Waals-Vlaanderen het aantal disgenieters dat sporadisch supplementair moet bedelen (gemiddeld 1 à 2 op 4) tegenover het totaal aantal disarmen¹¹⁶

TABEL X *Disarmen en bedelary in enkele Waalsvlaamse dorpen in 1498, 1505 en 1544*

	1498		1505		1544	
	bedelende disarmen	totaal disarmen	bedelende disarmen	totaal disarmen	bedelende disarmen	totaal disarmen
Lomme	10-12	35	4-5	34-35	20-21	50
Gondecourt	5	36-40	39	8-10		
Cysoing	'veel'	7	10-12	70		
Wasquehal	4	8	4-5	20		
Lécluse	2-3	0				
Coutiches			36-40	100		
Marchiennes			36-40	60-80		
Nomain			18-20	80		
Komen			3-4	15-16		

De meeste van die bedelaars zijn kinderen en vrouwen, wellicht omdat de familievaarders van deze arme gezinnen toch een beroep uitoefenen - wat althans in 1491 te Komen expliciet het geval is¹¹⁷ -, maar ook uit een zekere schaamte tegenover het bedelen vanwege personen die tot werken in staat zijn. Omwille van deze scrupule - *par honnesteté* zoals een bron van 1505 het uitdrukt - geeft men er soms de voorkeur aan buiten het eigen dorp te gaan bedelen¹¹⁸.

Het aantal disgenieters is op zichzelf niet steeds representatief voor of evenredig aan de intensiteit en omvang van de lokale armoede. In crisisperiodes volstaan de stereotiepe inkomsten volstrekt niet, en worden trouwens vaak inkomsten van de dis afgewenteld voor andere doeleinden¹¹⁹. Om de draagkracht van de armenzorg in een parochie te meten zal het zeker niet voldoende zijn aantallen van ondersteunden te vergelijken, maar vooral is het nodig de bezitsstructuur en de sociale samenstelling van de niet-ondersteunden, de zgn. *aisés* te bekijken. Een aantal enquêtes zullen het mogelijk maken dit probleem op genuanceerde wijze te benaderen, zoals de gevallen Capinghem en Escobèques (cf. hoger) aantonen. Voor een paar dorpen wordt trouwens in de enquête een synthetisch beeld van de sociale samenstelling gegeven. In Lécluse, 1498, zijn de 96 haarden op te delen in 2 à 3 bedelaars, 20 à 24 landbouwers (met grond in eigendom of pacht) en 69 à 74 'anderen' omschreven als *manouvriers vivans du mieulx qu'ilz peuent*; de dubbele aantallen wijzen op een voortdurende marginaliteit van bepaalde personen. In Lomme, 1432, vallen de 66 *feux* uiteen in 20 disgenieters, 8 personen die wonen op hun eigen erf en 38 cijnshouders¹²⁰.

¹¹⁶ A D N , B 3761, 3762, 3757, n° 33

¹¹⁷ A D N , B 20 182, f° 17 v°, zie ook Willems in 1505 (ADN, B 3762, f° 55) deel der bevolking neemt carite, 'mais ilz ne sceuent pas que nulz voyent querir leur pain par les maisons, tous eulx vivans de labeur et de manouvrier'

¹¹⁸ A D N , B 3762, f° 65 v°-66 r° 'ilz ne sauroient dire le nombre en tant que par honnestete les aucuns font leurs queste es villes voisines' (Komen) Ook de armen van Lécluse gaan in 1491 bedelen naar Artese (A D N , B 20 182, f° 37 r°)

¹¹⁹ A D N , B 3762, f° 18 (Lecluse)

¹²⁰ A.D.N., B 3761, f° 86 v° (Lecluse), B 1110, Liasse Lomme

Bijzondere aandacht verdient verder het peilen naar de meest kwetsbare groepen inzake beroep en status. Duidelijk is alvast dat alleenstaande vrouwen en weduwen intensiever voorkomen in de armen-sector dan hun aandeel in de gegoede samenleving. Voor Ieper in 1431 komen onder de 51 bedelaars, 39 vrouwen naast 6 mannen voor en 6 onbekenden; onder de 38 personen in tehuizen 25 vrouwen (nl. weduwen)¹²¹. In Oostburg in 1469 komen 16 vrouwen (onder wie 11 weduwen) voor op 29 armen¹²². In alle dissens waar de rekeningen het onderscheid toelaten, werden steeds veel meer schoenen en hemden voor vrouwen uitgedeeld dan voor mannen. In de Mechelse St. Pietersparochie, gaf men 11 tot 25 paar herenschoenen tegenover 88 tot 129 voor dames: de verhouding was meermaals 1 tot 10 (1466-1540). In de O.L. Vrouwparochie bedroegen de aantallen resp. 17 tot 27 en 92 tot 144, gemiddeld 1 tegenover 5 (1521-1540). In St. -Rombout gaf men driemaal zoveel hemden voor vrouwen als voor mannen (1536-37). In de St. Niklaasparochie te Gent lag de verhouding omstreeks 1360: 60 herenschoenen, 235 dames- (bijna 1 tot 4). Vanaf 1390 tot 1430 (toen de schoendistributie werd afgeschaft), was het regelmatig: 50 heren-, 75 dames- en 24 kinderschoenen. Zij het in wisselende verhoudingen, het overwicht van vrouwen in de groep ondersteunden is algemeen. Het wijst op een grotere kwetsbaarheid vooral als alleenstaande of gezinshoofd.

IV. *Houding van de maatschappij tegenover de behoeftige*

Er zijn verschillende wegen waarlangs men de denkbeelden kan achterhalen die de 'goegemeente' koesterde over het behoeftige deel van de bevolking. Vooreerst is elke literaire of artistieke expressie, als werk dat wellicht in een gegoed milieu is geconcipeerd, er in ieder geval voor bestemd was en dus aangepast aan de waardenschaal van dat milieu, zeer geschikt om terloops opvattingen prijs te geven die als gemeenplaats golden, of als bijzonder verwerpelijk of lofwaardig werden voorgesteld¹²³. Zeer interessant zou ongetwijfeld ook een ontleding zijn van de prediking en van moraliserende geschriften allerhande. In dit verband verdient ook de socialiserende functie van scholen aandacht, vooral in de vroege 16e eeuw. De studie van testamentaire beschikkingen m.b.t. armoede is, zoals de eerder genoemde onderwerpen nog haast onontgonnen maar zeer vruchtbaar terrein. Kunnen de besluiten voor Dowai in de 14e eeuw veralgemeend worden, nl. dat de burgers slechts 0 tot 10% van hun patrimonium aan de armen besteedden; dat zij deze gift zeer opportunistisch als een middel zagen om het zieleheil te bereiken, en dat zij liever 20 tot 40 maal méér besteedden aan missen dan aan armensteun¹²⁴?

Herinneren we aan de werking van de HI. Geesttafels die eveneens - als weerslag van de burgerlijke fundaties - een belangrijk deel van de uitgaven moesten besteden aan zielemissen en religieus ceremonieel, en dat zij eerder bezuinigden op de uitdelingen aan de armen dan te tornen aan de verplichtingen jegens de schenkers. Herinneren we er

¹²¹ Pirene, a.a., pp. 31-32.

¹²² A.D.N., B 195/29.

¹²³ Een zeer fijnzinnige behandeling van de bronnen m.b.t. de houding tegenover de behoeftige is te vinden bij De la Roncière, 'Pauvres et pauvreté à Florence', 685-734.

¹²⁴ F. Leclère, 'Recherches sur la charité des bourgeois envers les pauvres au XIVe siècle à Douai', in: *Revue du Nord*, 48, (1966), 139-154.

ook nog aan dat heel het patroon van de ondersteuning gericht was op de accentuering van het kerkelijk ritueel, wat de datum, kwaliteit en de plaats (achteraan in de kerk, vaak na een zielemis) betreft.

Merken we tenslotte op, zoals O. Mus het zo scherpzinnig deed voor Ieper¹²⁵ dat de konjunctuur van bepaalde charitatieve initiatieven vooral ingegeven was door de zorg om de gevestigde sociale orde. Precies in de perioden van kortstondige economische depressie tijdens de langdurige expansiefase van de 13e eeuw werden op initiatief van de ondernemers- en magistraatsklasse gasthuizen gesticht om de tijdelijk werkloze arbeiders op te vangen. Tijdens de 15e en vroege 16e eeuw nam de burgerij een heel andere houding aan, nl. een van inkrimping van de op vrij ruime schaal bestaande ondersteuning, scherpere controle op de gegadigden, uitsluiting en repressie van al wie tot de arbeidsreserve gerekend kon worden.

Deze tendens kan men aflezen uit de zeer talrijke reglementen en ordonnanties van die tijd, die vooral tijdens hongersnoden werden uitgevaardigd, toen de trek van behoeftigen naar de steden aldaar een reflex van afstoting uit zelfbehoud deed ontstaan¹²⁶. De talrijke herhalingen van dergelijke maatregelen waarbij vooral de valiede bedelaars werden gevisieerd, wijzen op hun inefficiëntie¹²⁷. Aangezien een soortgelijk optreden van alle steden op hetzelfde moment het probleem niet kon oplossen brachten de lokale besturen de bestrijding van de bedelarij te berde op landelijk niveau, zodra het staatsvormingsproces daar aanleiding toe bood. Het eerst gebeurde dit in Brabant in 1459, toen het land geplaagd werd, na een dure tijd, door afgedankte legerbenden¹²⁸. Het is inderdaad belangrijk te onderstrepen dat de eerste landelijke ordonnantie over de armenzorg, in zijn eerste 23 artikelen allerlei vormen van vandalisme behandelt. Dit is inderdaad de kontekst waarin de overheid het armoede probleem plaatste: het opleggen van arbeidsplicht aan alle valieden binnen drie dagen, waarna al wie niet het kenteken van de HI. Geesttafels draagt, naar de galeien kan worden gestuurd¹²⁹.

Men kan moeilijk veronderstellen dat de bewindvoerders hun dwangmaatregelen

¹²⁵ O. Mus, 'Rijkdom en armoede Zeven eeuwen leven en werken te Ieper', in *Prisma van de geschiedenis van Ieper*, (Ieper 1974) 10-13

¹²⁶ April 1403, februari 1409 en 1438 voor Bergen, P. Heupgen, *Documents relatifs à la réglementation de l'assistance publique à Mons du XVe au XVIIIe siècle*, CRH (Brussel 1929) pp 1-6

¹²⁷ In de Gentse voorgeboden - een bron met vele hiaten tijdens de 15e eeuw - komen ordonnanties voor over het verbod van bedelen -tenzij met een autorisatiekenteken van de meesters van de HI Geest- op 13 maart en 18 dec 1414, 16 jan 1416, 18 jan , 18 maart, 6 juli 1419, 8 juni 1420, 19 juli 1428, in het duurtjaar 1432 op 5 en 20 september uitdrijvingsbevelen van vreemde bedelaars, enz (Stadsarchief Gent, Voorgeboden, 108, reg 2 f° 43 v°, 62 v°, enz) Kortrijk 1411 E I Strubbe, 'Keuren en Voorgeboden uit de vijftiende eeuw te Kortrijk, in zijn *De Luister van ons oude recht Verzamelde rechtshistorische studies* (Brussel 1973) 166 Ook in het Brugse Vrije komen dergelijke verbodsbepalingen voor, nl in 1446 en 1460 (Rijksarchief Brugge, Registers Vrije, 16 937 f° 32 v°, 66 r°) Leiden 1459 verbod bedelen tussen 18 en 50 jaar Hamaker, *Keurboeken Leiden* (Bronnen Oud Vaderlands Recht) pp 250-25, Bergen op Zoom 1489, Van den Eerenbeemt, a a , pp 162-164

¹²⁸ *Placcaerten van Brabant*, IV (Brussel 1724) pp 394-405 De Brabantse tekst werd met slechts kleine wijzigingen in Vlaanderen uitgevaardigd op 4 sept 1461 A. Vandenpeereboom, *Le Conseil de Flandre à Ypres* (Ieper 1874) pp XC-XCVII Hiertoe hadden de Vier Leden van Vlaanderen het initiatief genomen, zoals uit de inleiding blijkt, na overleg met de Staten van Brabant, de steden van Holland en Zeeland, en de hertog (tussen 9 jan en 1 juli 1461) Algemeen Rijksarchief te Brussel, Rekenkamer, 42 572 (rekening Brugse Vrije 1460-61) f° 43 r°, 47 r°, 48 r°, 34 v°, 38 685 (rekening Ieper 1461) f° 9 v° Het contact met Holland en Zeeland in januari laat ook voor die gewesten een analoge ordonnantie veronderstellen

¹²⁹ De repressie schijnt evenwel niet zeer hard te zijn geweest Volgens de excerpten van A. Van Werveke werd te Gent in de periode 1494 tot 1540 slechts een man veroordeeld wegens leegloperij hoewel hij in goede gezondheid verkeerde. 'onttrekkende bij dien middelen den scamele armen heden heurheden aalmoesenen' (Stadsarchief Gent Ballingboek, 212, f° 146 v°, 20 nov 1501)

uitvoerbaar achten. Zij moesten toch wel voldoende inzicht hebben gehad in de verhoudingen op de arbeidsmarkt om te weten dat bv. de ambachtsreglementen de tewerkstellingsmogelijkheden streng limiteerden. Hoopten zij met deze stok achter de deur de arbeidsreserve uit te breiden en aldus de lonen te drukken? Zij wisten ongetwijfeld ook dat, met hun goedvinden, de lonen van onmisbare arbeiderscategorieën veel beter aan de gestegen levensduurte werden aangepast dan die van andere groepen die gemakkelijker vervangbaar waren. Dit loonbeleid vormt een onderdeel van een sociale politiek die duidelijk niet door de beginselen van de kristelijke naastenliefde, maar door die van het kapitalistische ondernemerschap werd geïnspireerd.

Zeker is dat de ondersteuning vanaf die tijd bewust werd ingekrompen omdat men ervan uitging dat onwaardigen er teveel van profiteerden. Reeds in 1458 bleek dit in de Gentse St.-Niklaasparochie en in ieder geval ging ze overal sterk achteruit vanaf de krisisperiode na 1477, zonder dat burgerlijke weldadigheid hierin op een merkbare wijze verandering bracht, tenzij in de op dat ogenblik nog welvarende steden Antwerpen en Mechelen, waar met nieuwe kapitalen een efficiënte, wekelijks en intensieve ondersteuning nieuwe stijl werd ingericht. Hier komt dus opnieuw de positieve correlatie armenzorg-welvaart voor het licht, zoals in Ieper in de 13e eeuw.

V. Besluit

Men zou tenslotte kunnen trachten de houding van de behoeftigen t.o.v. hun eigen toestand te achterhalen. Voor het Firenze van de 14e eeuw bleek dit o.m. mogelijk aan de hand van klachten van de betrokkenen aan de overheid¹³⁰. Ten onzent zou men iets dergelijks kunnen beproeven met gerechtsakten waarin veroordelingen van behoeftigen worden toegelicht. Verhalende bronnen zouden in dat opzicht ook nog veel aan het licht kunnen brengen, bv. tijdens fasen van opstandigheid waarin onderstromingen duidelijk worden geformuleerd. Ziet men tijdens de talrijke opstanden, die uiting gaven aan de onvrede van de mensen met hun toestand van deprivatie, dat de disarmen het hoogste woord voerden? Integendeel die zetten hun armzalige provenen niet op het spel. Tijdens stedelijke opstanden ziet men leden van welbepaalde ambachten optrekken die inkomens- of statusverlies hadden geleden¹³¹. Hetzelfde kan men leren uit de sociale analyse van de konfiskatielijsten na opstanden: niet de paupers gaven de toon aan, maar wel de groepen die een bepaald welvaartspeel bedreigd zagen¹³².

Dit strookt met een belangrijk besluit van deze studie, nl. om het begrip behoeftigheid toe te passen op alle groepen, en vooral socio-professionele categorieën van wie het

¹³⁰ De la Roncière, a a pp 735-740

¹³¹ 25 okt 1436 te Brugge, wevers, volders, scheerders en ververs, 18 april 1437 te Brugge smeden, 10 en 12 oktober 1437 te Gent smeden, schippers, november 1487 te Gent handwerkers in ambachtshuizen, ambachtsdekens en -lieden 2 februari 1488 te Brugge Niklaas Despars, *Gronycke van Vlaenderen 405-1492*, uitg J de Jonghe, Brugge, 1840, dl III, pp 378-379, 388-390, 399-400, dl IV pp 293-297, Olivier van Dixmude, *Merkwaardige gebeurtenissen 1377-1443*, uitg J J Lambin (Ieper 1835) pp 156-157, Jean Molinet, *Chroniques*, uitg G Doutrepoint-O Jodogne, dl I (Brussel 1935) p 589

¹³² J Mertens, 'De economische en sociale toestand van de opstandelingen uit het Brugse Vrije wier goederen na de slag bij Gassel (1328) verbeurd verklaard werden', in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, XLVII (1969), 1132-1153, Dez., 'Twee (Wevers) opstanden te Brugge (1387-1391)', in *Handelingen van het Genootschap Société d'Emulation te Brugge*, CX (1973), 5-20, A van Oost, *Sociale strafkatie van de Gentse opstand 1379-85* (licentiaatsverhandeling (R U Gent, 1972) ter perse in *Standen en Landen en Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*)

vitaal minimum regelmatig, en tijdens de late 15e en 16e eeuw in toenemende mate, in het gedrang werd gebracht door een ongunstige economische conjunctuur. De schommelingen boven en onder de behoeftigheidsgrens maakten deze groepen veel talrijker, en scherper bewust van hun toestand dan zij die er permanent onder zakten, vaak door natuurlijke tegenslagen.

Als tweede centraal thema beklemtoonden we dat de ondersteuning van de armen te allen tijde onvoldoende is geweest, maar bovendien bewust werd ingekrompen en scherper gecontroleerd naarmate het aantal behoeftigen toenam, terwijl anderzijds de armenzorg uitbreiding kende tijdens expansiefasen van de economie. Hier blijkt de wisselwerking tussen objectieve factoren, zoals het klimaat dat oogsten kan doen mislukken, en de door de mens niet beheerste mechanismen die een economische conjunctuur doen dalen, enerzijds, en het menselijk ingrijpen anderzijds, dat de voorhanden zijnde schaarste tracht te verdelen op een zo gunstig mogelijke wijze voor de best bedeeden.

Naar aanleiding van deze problematiek hadden we de gelegenheid heel wat bronnen en methoden te toetsen op hun relevantie. Hoofdstellingen zijn hier dat, behalve de zeer gedetailleerde enquêtes de gegevens over armoede in fiskale documenten niet de werkelijke behoeftigheid weerspiegelen; dat zulks nog minder het geval is voor de bronnen die de werking van de charitatieve instellingen belichten; dat een verantwoorde behandeling van behoeftigheid moet uitgaan van de sociale structuren (naar beroep, inkomen, vermogen, leeftijdsopbouw, gezinssamenstelling) en de economische conjunctuur (tewerkstelling, trend, golven), gekonfronteerd in het sleutelbegrip koopkracht. Geen geringe opgave, waarvan we overigens de originaliteit niet opeisen. Wel is ons gebleken dat men nog veel te weinig oog heeft gehad voor de kompleksiteit van de armoedeproblematiek en dat er zonder de samenhangen die we hebben aangeduid, geen vernieuwende inzichten te verwachten zijn.

*Rijksuniversiteit Gent en
Erasmusuniversiteit Rotterdam*

